

સમાનો મન્ન: (ઋગ્વેદ)

સમાનો પ્રણ (અથર્વવેદ)

પરબ

ઓનલાઈન

સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૬૦

જુલાઈ : ૨૦૦૮

અંક : ૧

વર્ષ : ૩

: પરમર્શનસમિતિ :

નારાયણ દેસાઈ

ભારતી ર. દવે

પ્રમુખ

વરિષ્ઠ કાર્યવાહકસમિતિ સભ્ય

પ્રકાશનમંત્રી

: તંત્રી :

યોગેશ જોષી

: સહતંત્રી :

પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોધામી શાનપીઠ ૦ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ,

‘દાઠમ્પ’ પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬ ૫૮૭૯૪૭

E-mail : gspamd@vsnl.net

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

અનુક્રમ

કવિતા
સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં જન્મદિન • નિરંજન ભગત, તારા માધુત્વે કેટલાના
જન્મ ! • ઉશનસુ, રચનાઓ સાત • લાભશંકર ઠાકર, બોલી ગિઠ
છે સ્પાહી • હરિકૃષ્ણ પાઠક

ચરિત્ર
આત્મકૃતમાં ગુલાબ ઉગાડવાની મથામણ : નારાયણ દેસાઈ • મનસુખ
સક્લા

આસ્વાદ
દાસની મોઝંબી અને લોર્કના સફરજનમાં મૃત્યુબીજ ! • આસ્વાદ :
રાધેશ્યામ શર્મા

વિવેચન
ગાંધીજીનું ચિંતનનાત્મક ગદ્ય • રમણ સોની

સર્જકવિશેષ
મોહમ્મદ માંડડને રણજિતરામ સુવર્ણચંદક • પ્રફુલ્લ રાવલ, મારા
સમકાલીન કવિ શ્રી જલન માતરી • ચિનુ મોદી

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન
નરવું ને ગરવું હાસ્ય • વિનોદ ભટ્ટ, પાંચમો પડાવ • રમેશ આચાર્ય,
તપસ્વી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ અને રસપાદક કથાનકોનો મધુપર્ક • હરીશ
વટાવવાળા, ‘હુલું’ – એક રસાળા ઐતિહાસિક નવલકથા • નિરોષ પટેલ

પરિષદવૃત્ત
સંકલન : અનિલા દલાલ

સાહિત્યવૃત્ત
સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

આવરણચિત્ર
ત્રિવલન દેસાઈ

કવિતા

સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગમાં જન્મદિન* | નિરંજન ભગત

ગઈ કાલે મારી આ નજરમાં તો નીવા હતી,
આજે આ ક્ષણે હવે સાબરમતી;
અચાનક જ મારી આ આંખોમાંથી સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગ ખસી ગયું,
ત્યાં થોડક વાર તો અમદાવાદ વસી ગયું.

મારી આસપાસ કેટકેટલાં છે દોસ્ત,
એ સૌની વચમાં આજે અહીં ફરી રહ્યો;
એમની આ વોડકની ટોસ્ટ
મારાં બ્યાગીરે વર્ષોને આજે ધન્યધન્ય કરી રહ્યો.

હવે પછી મારી આ નજરમાં જે નીવા હશે
એ શું હતી એવી થશે ?

હવે પછી મારી આ આંખોમાં જે સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગ હશે
એ શું હતું એવું થશે ?

સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગ

૧૮ મે ૨૦૦૮

* ૨૦૦૮ના મેની ૧૭મીથી ૩૧મી લગી, ૧૫ દિવસ માટે ૧૫ મિનો - મહિલા કુટુંબ (કુશલ, રૂપલ, પાર્થિવ, નીલ, મુનીર, પ્રીતિ), પરીખ કુટુંબ (ચિતન, શેક્ષલી, ઉત્તરા, આરેશા), લાલભાઈ કુટુંબ (રાજવ, પૌલોમી, મોહલ) અને પરીખ કુટુંબ (પુરુષોત્તમ, કલ્પના) - સાથે પૂર્વ યુરોપ - રશિયા (સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગ, મોસ્કો), ચેકોસ્લોવાકિયા (પ્રાગ) અને ઓસ્ટ્રેલિયા (વિથેના)ના પ્રવાસે જવાનું થયું હતું. મેની ૧૮થીએ, જન્મદિને અમે સૌ રશિયામાં નીવા નહીના તટ પરના નગર સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગમાં હતો. ૧૮મીની સાંજે નેવ્સ્કી હોટેલના અમારા એક રૂમમાં આ મિનોએ મારો ૮૨મો જન્મદિન ઊજવ્યો હતો. એ પ્રસંગે આભાર રૂપે આ કાવ્ય રચ્યું હતું.

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લઘુજન્ય અંગે :

- ❖ 'પરબ' ૬૨ મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ❖ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ❖ 'પરબ'નું વાર્ષિક લઘુજન્ય રૂ. ૧૫૦ છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લઘુજન્ય રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડકું.
- ❖ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લઘુજન્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ❖ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ❖ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાર્સન્ટ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ❖ 'પરબ' લઘુજન્ય તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ❖ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ❖ લેખકોએ પોતાનું લખાણ કુલ્યકરૂપ અથવા ૩૪ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે અનરખીઓમાં કૃતિ મોકલવાની નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ❖ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ❖ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

તારા માતૃત્વે કેટલાના જન્મ ! | ઉશનસ

(હરિશ્ચી - સોનેટ)

આવ તું નથી રૂઢે પહેલાં જેવી નરી મુજ પ્રેયસી
કમનીય શરીરે શૂંગારી રસે મન લોભતી,
રમણીય પરિણામે માતા શૈ વળી વધુ શોભતી !
આમિત પરિમાણે વૈશી, તું પરિણમી શ્રેયસી !
વધુ જ હતી જે મારી માતૃ, પ્રસૂન થકી હવે
સીમિત ઘરમર્યાદામાં તું સમાઈ શકે નહીં,
આખિલ જગમાતાના જેવી બૃહદ્ ગરિમામહી
વિકસી ગઈ છે તારી સામે હું તો ફરી શૈશવે...
નિરમું તવ આભાવર્ધિષ્ણુ જગજગની રૂપે,
પ્રસવતી જતી બલાડોને ઉછેરતી લાલને,
જનનીવત વિશ્વો વાત્સલ્યે હિંચોળતી પારણે,
“સકલ નિજનાં છે વસ્તારો” ગણી હિયની હૂંકે;
શિશુ પ્રસવતાં તું મા તારા શિશુની જ ના; મને
પણ જણતી છે પુત્રે પાછી !
કેં એ ભાવે હવે લહુ છું તને.

૧૭-૪-૦૮

રચનાઓ સાત | લાભશંકર ઠાકર

- ૧
ના
હું એક બાંધી નથી
કે
નથી ગાંધી.
જે ઊપસે છે મનમાં તેમાં તો
હું
એક બાંધી રાખેલી ચોતના છું.
ના મેં જ મને શા માટે બાંધી હોય ?
કોઈએય
બાંધી હોય એવી નથી સ્મૃતિ,
કે નથી અધ્યાસની આછીય આ-કૃતિ.
શું આમ બંધાયેલા હોવું તે સહજ છે ?
- ૨
હાકી કહીએ છીએ ગમે તેટલું
તોય
એમ કહી મનનું પાત્ર ઢંકાતું નથી.
એમાં
જે
છે
તે
છલકાયા વગર રહેતું નથી.
તારો કોઈ ઇરાદો છે ?
હા, મનના પાત્રને ઊંધું વાળી દેવાનો.
- ૩
સુગુપ્ત પરચાળામાં
એકલો એકલો જતો હતો મને મળવા.
ત્યાં
અચાનક
એણે સામેથી આવીને તાકી શોટગન.

બોલ્યા : અટકી જા. ડોન્ટ કમ.
સ્તલ્ક બનીને મોં પૂછ્યું : બહાવ ?
તારાથી હું કંટાળી ગયો છું.
પૂ આર અનબેરેબલ.
સ્ટોપ.

એક ડગલું પણ ભયું છે કે
એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો છે તો વીંધી નાખીશ.
સર્વથા અંગત એવા
અવાજ વગરના વાવાઝોડમાં
સ્થગિત ઊભો છું એકલાતાની સુગુપ્ત પરમાળીમાં
અંધવરસે
અટકીને.

૪
મૂતકોનું દહન કરવું પરિથ અને કેન્દ્રના
વર્તુળમાં
તે મારું રૂટિન છે.
નિઃસંગ અભિલાહીમાં ધુમાડનું શ્વસન
તે મારી હયાતીનું પ્રમાણ છે.
મારી પ્રતીત છે કે મારા આ
ધૂમાણિત વિશ્વની બહાર
બીજું કોઈ વિશ્વ નથી.

૫
પ્રતિક્રિયાઓની સાંકળ
ભડ ભડ બાળી રહી છે તે કોણે બાળી ?
સ્વયંભૂ નિરર્થકતાઓ.
વાળી નાખું ?
ના. પહેલાં કાળજીથી વીણી લે
સત્યની કણીઓને.
પછી વાળી નાખ.

૬
જ્વાલની
સમીપતા અને સગુણ પ્રત્યક્ષતામાં

આ
જે
એક લય રણક્યા કરે છે
તેનો
કર્તા કોણ છે ?
Silence.

૭
લક્ષિઓનાં વર્તુળ વિસ્તર્યો જાય છે.
બધું આશ્વાસ છે. સાવ સમીપ છે.
છતાં
મારી એક અત્યંત ગુપ્ત
બાકબાકીની બારીમાંથી ૨૦૧૨ ૨૦૧૨
સસ્પિત જોઈ રહ્યો છું
સત્યને.
કેસેરા ઓન છે.

બોલી ગિઠે છે રચાણી | હરિકૃષ્ણ પાઠક

આક્રિશ અદમ જલન હો, દીપક અગર હો રાહી,
પાલી અલગ બધાની, પણ એક છે સુરાહી.
ગજવે મુશાપરા જે મુકલિસ તો કેમ કહેવા ?
આરૂઠ ગઝલવિસે, આપે અસલ ગવાહી.
ઈશ્ક કહેતાં વિંગળ દલપતનું ધર્મુ ત્યાં
સામે અરૂઠ ગિઠે : કરશો કર્હી તબાહી !
તાવીજ ગળે બાંધ્યાં, બાંધ્યાં છે બાવડારે;
જાહેર કરી નાખ્યું : હમને ગઝલ હી ચાહી.
સાધુનો વેશ ધારી, ભગવાની ધજાની છારે
ઝીણી નજરથી ન્યાળે, મલકે છે મૂછ માહી.
ગોબી ગગન છે ગિરો, ભેદી પતાળ નીચે,
વઝવે વહે છે ગંગા - ઝમઝમ અગમ ઈલાહી.
શ્રોતા મળે જો નવરો કે મંચ મળે ખાલી
તુર્ત જ કરે તરત્નુમ, પાકી છે આ અગાહી.
કઈ કેટલાયે શાયર રાચી રહ્યા છે રંગે,
સંપીને સામસામા વહેંચે છે વાહવાહી.
ચાહું છું એટલે તો ફરિયાદ પણ કરું છું;
મૂળો ધરાવ ભેસું - બોલી ગિઠે છે રચાણી !

ચારિત્ર અભિનંદુકમાં ગુલાબ ઉગાડવાની મથામણ :

નારાયણ દેસાઈ

મનસ્થુભ સત્વા

નારાયણભાઈ દેસાઈને મળી એટલે આવી પાંચ-સાત પ્રકારની લાગણી થાય :

(૧) પ્રથમ દર્શને ખાદીનાં વરગોમાં સીધા સાદા મનુષ્ય લાગે. (૨) મળી એટલે શિષ્ટાચાર જાળવીને વાત કરે. (૩) કોઈ યોજના કરો એટલે પોતાના અભિપ્રાયો એકદમ ભારપૂર્વક રજૂ કરે. (૪) અસ્વીકાર્ય બાબતનો નકાર કરતી વખતે હાથની આંગળીઓ, આંખો, અવાજ બધું સક્રિય હોય. (૫) વિચારની સૂચિકાઓ સાથે ચાલી શકો તો અનેક દિશાનો વિહાર થઈ શકે. (૬) સ્મૃતિરત્ન હોવાથી ભૂતકાળના અનુભવો એવી રસિક રીતે સીકળે કે તમે દાયકા પહેલાંની ઘટનામાં ભાગીદાર બની જાઓ. (૭) માણસની ઓળખ સૂક્ષ્મ પણ અણગમતી બાબતની ટીકા એવી રીતે કરે કે ‘ભઈ માફ કર્યો લે !’ એવો ભાવ અગાળ રહે. આગ્રહ અને ઉદારતાનો તેમાં નાજુક સંયોગ હોય. (૮) ક્યારેક લાગે કે તેઓ પોતાની શરતે પાનાં રમવા ઇચ્છે છે. આ બધું મળીને લાગે કે તેઓ અનેક રીતે વિશિષ્ટ છે.

નારાયણભાઈને ગાંધીકૃપાનો વારસો સહજ રીતે મળ્યો છે. સમૃદ્ધ વારસો તો અનેકને મળે, પરંતુ પુરુષાર્થ, સ્વપ્રાપ્તિભા, નિષ્કા અને વ્યાપક દષ્ટિથી આવી કક્ષાઓ બહુ વિરલ લોકો તેને પહોંચાડી શકે છે. તેઓ એવી લઘુમતીમાં શિરડીય છે. બહુ યોગને મળે તેવું સદ્ભાગ્ય તેમને મળ્યું છે. પિતા મહાદેવભાઈ દેસાઈ ગાંધીચરણે સમર્પિત હતા. તેમની વિચારસમૃદ્ધિ અને સ્પષ્ટતા બહુ જૂજ ગાંધીજીનોમાં હોય તેવી ઉત્તમ હતી. સાહિત્યપ્રતિષ્ઠા તેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન અપાવ્યું હતું. માતાની ભક્તિ અને દહલાનો વારસો તેમને ધાવણમાં મળ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી તેમના દોરસ્ત, દાદા અને શિક્ષક હતા. લખતાં આવડવું તે પહેલાં બીજા પાસે લખાવીને પત્રો દ્વારા ગાંધીજીને પ્રશ્નો પૂછવાની આગ્રહી તેમણે ભોગવી છે. દેશના અત્યંત પ્રભાવક વાતાવરણમાં તા. ૨૪-૧૨-૧૯૨૪ના રોજ વલસાડમાં જન્મેલા નારાયણભાઈનું ઘડતર સાબરમતી આશ્રમ (૧થી ૧૨ વર્ષ)માં અને સેવાગ્રામ આશ્રમ (૧૩થી ૨૪ વર્ષ)માં થયું છે. આશ્રમી જીવનના ઇષ્ટ અંશો ઝીલવાની પ્રતિભા હતી અને તેને વ્યવહારમાં ઉત્તારવાની ઝંખના હતી તેથી રાષ્ટ્ર અને માનવજાતના કલ્યાણ માટે બધું જ કરી છૂટવાની ધગણ સદા પ્રજ્વલિત રહી.

એમનું ભણતર પાંચ ધોરણ જેટલું, સાબરમતી આશ્રમમાં પ્રેમાબહેન કંટકના હાથ નીચે થયું. ભણતરમાં પુસ્તક કે પાઠ્યક્રમમાં બંધાય તેવો જીવ નહિ. ચીલાચાલુમાં બંધાયેસતા થવું એમના મિજાજમાં નથી. વર્ધિમાં નિશાળ સામે આવી. એક દિવસની નિશાળ-હાજરી પછી તેમણે નિશાળનો નકાર કર્યો. મહાદેવભાઈ પુત્રના શિક્ષણ અંગે ચિંતામાં હતા. પણ બાપુએ ‘બાબલા’ને શાબાણી આપી, નિશાળમુક્તિ આપી અને પોતાના સચિવાલયમાં મહાદેવભાઈના મદદનીશ તરીકે નિયુક્ત કર્યાં. એ એમનું વિદ્યાલય, એ એમની કેળવણી, એ એમની પદવી. આશ્રમમાં શબ્દ અને જીવન અભિન્ન હતાં. કહોર જીવન અને મુલાયમ

કાળજીનો તેમાં અદ્ભુત મેળ હતો. વ્યક્તિત્વઘડતરમાં એનો ગાંધીર પ્રભાવ પડ્યો. કોઈને પણ અદેખાઈ આવે તેવા પ્રતિભાશાળી શિક્ષકો એમને મળ્યા. આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ, આચાર્ય ભણસાળી, રાજકુમારી અમૃતકૌર, મિસ્ત્ર મેરી ઈધમ, સાહિત્યબાલી, લાંજા દેવમાસ્તો, મોરિયા ફીડમેન, ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી અને પિતા મહાદેવભાઈ તો સર્વવ્યાપી હતા. એટલે તેમનું ભણતર સત્યાગ બની ગયું. એમની ઓપન યુનિવર્સિટી ચોવીસ કલાકની હતી, રેલવેમાં '૧૨૩' પર કે સફાઈના સાવરણામાં પણ સાક્રિય રહેતી. આ દીક્ષાએ તેમની બુદ્ધિને ધાર કાઢી, વિચારાનિષ્ઠાને રિચાર કરી, નજર માનવજાત સુધી વિસ્તારી. પાંચાણ ભાષાઓ તેમને સાહજ છે. મહાદેવભાઈ પ્રમાણમાં ઓછાબોલા હતા. નારાયણભાઈ ઘણું બોલનારા. વિચારની સ્પષ્ટતા અને અભ્યાસના સાતત્યથી તેઓ વક્તા અને લેખક તરીકે નીવડી આવ્યા છે. ગાંધીવિચાર અને સર્વોદય વિચારના અધિકૃત ભાષ્યકાર અને મીમાંસાક તરીકે તેઓ દેશવિદેશમાં વિખ્યાત છે.

જીવનકાર્યનાં ક્ષેત્રો અને પ્રદેશો બદલાતાં રહ્યાં, પરંતુ આહિંસક સમાજની રચના અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો મૂળ મંત્ર અકબંધ રહ્યાં છે. યશોપવીત વખતે મહાત્મા ગાંધીએ બે પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં હતાં. 'ઓશ્રમ ભજનાવલી'માં લખ્યું હતું : 'આનાં તમામ ભજનોનો અર્થ સમજીને કંઠસ્થ કરવાં' અને 'અનાસાક્તિયોગ'ની પુસ્તિકામાં જીવનભરની દીક્ષા આપતું વાક્ય લખ્યું હતું : 'તારી પાસે રાખેલી અપેક્ષા પૂરી કરજે' એનો અર્થ કર્મક્ષેત્ર અને વિચારક્ષેત્રમાં પલટાતા સમય સાથે સમજાતો રહ્યો, સ્પષ્ટ થતો રહ્યો, સૂક્ષ્મ થતો રહ્યો, દોરતો રહ્યો. દ્વિજલની સાધના જીવનભરની બની રહી. જિંદગીના અનેક વળાંકે, કટોકટીની પળે આ વાક્ય તેમને હૃદયસ્થ રહ્યું છે. તેઓ પણ જાણે છે કે આ વાક્ય પ્રમાણપત્ર છે તેમ પરીક્ષા અને પરકાર પણ છે. એટલે તેઓ પોતાના સમયમાં કદી ગેરહાજર રહ્યા નથી. રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ સામેના પ્રશ્નોનું ચિંતન-મનન-લેખન કર્યું છે અને જરૂર પડી ત્યાં સાક્રિય થઈને જવાબદારી ઉપાડી છે.

નારાયણભાઈની પ્રતિભા શિક્ષકની છે, ક્ષમતા સંગઠકની છે, ઉપાસના સત્યની છે. એથી કર્મક્ષેત્રે કે શબ્દક્ષેત્રે, જ્યાં પણ સાક્રિય થયા ત્યાં આગવાપણું નીપજી આવ્યું છે.

૧૯૪૭થી તેમણે વેડછીને કેન્દ્ર બનાવ્યું. જુગતસમભાઈએ તેમને સંપૂર્ણ સ્વાયત્તા આપી. વેડછીની ગ્રામશાળાના આચાર્ય તરીકે, મિત્ર મોહન પરીખ સાથે, તેમણે છ વર્ષ સુધી કરેલા પ્રયોગો નહીં તાલીમના ઉત્તમ નિદર્શનરૂપ છે. તેમનામાં રહેલી શિક્ષક ત્યાં સોળે કળાઓ બીલી ઊઠ્યા. ગાવું, નાચવું, રમવું, ભણવું, જીવવુંનો અદ્ભુત સમન્વય સાધાયો હતો. તો ૧૯૫૩થી '૬૭ સુધી ભૂદાનયાત્રાના કાર્યકર તરીકે લોકજીવનને પામી-પારખી શક્યા. મીઠા ગજાના કાર્યકર તરીકે ભારતીય સ્વીકૃતિ પામ્યા. ૧૯૬૦ થી '૭૬ સુધી શાંતિસેનાના આગ્રાણી તરીકે યુવકઘડતરનું અસાધારણ કાર્ય કર્યું અને નિઃશસ્ત્રીકરણ તથા પરમાણુ વિરોધી ચળવળના દૂત તરીકે ચાલીસેક દેશોમાં ભ્રમણ કર્યું. અગ્રાણી વિચારક તરીકે સ્વીકૃત બન્યા. વેડછીના સંપૂર્ણક્રાંતિ વિદ્યાલયના સંચાલક તરીકે તેમણે અપેક્ષા રાખી હતી તેટલે ગુજરાતે એમનો લાભ ન લીધો. તેમના કાર્યકર ઘડતર અને તાલીમના પ્રયોગો જેટલા વખણાયા તેટલા સ્વીકારાયા નહિ. આજે જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં ગાંધીકથાના માધ્યમથી ગાંધીવિચારનું વ્યાપક લોકશિક્ષણ કરી રહ્યા છે. જો એકસો વર્ષ જીવવાનું હોય અને એક માત્ર ઉદ્દેશ હોય તો તેમની પસંદગી ગાંધીકથાની છે. આજે તમામ પ્રવૃત્તિઓ દ્વિતીય છે, ગાંધીકથા સૌની ઉપર છે. ગાંધીકથાના

માધ્યમથી ગાંધીજીવન અને વિચારને સમગ્રતા, સ્પષ્ટતા અને પ્રતીતિજનકતાથી તેઓ રજૂ કરી રહ્યા છે. તેનો પ્રતિસાદ અત્યંત ઉત્સાહપૂરક છે. લોકશિક્ષકના રૂપમાં એમનામાંની શિક્ષક જ સાક્રિય છે.

નારાયણભાઈ કુશળ સંગઠક છે. ભૂદાન ચળવળ વખતે તેમણે બાર હજાર દિ.મી.ની પદયાત્રા કરેલી, ત્રણ હજાર એકર ભૂમિની પ્રાપ્તિ કરી હતી, તેનું વિતરણ કર્યું હતું. શાંતિસેનાના પ્રબંધક તરીકે વારાણસીમાં અને ભારતનાં સીમાક્ષેત્રોના શાંતિસેનાના આવાહક તરીકે તેર વર્ષ તેમણે જે દક્ષતાથી કાર્ય કર્યું તેનાથી જયપ્રકાશ નારાયણ આતિ પ્રશન્ન હતા. રાષ્ટ્રીય લોકસમિતિનું મંત્રીપદ (૧૯૭૬ થી '૮૦), વોર રેજિસ્ટર્સ ઇન્ટરનેશનલનું અધ્યક્ષપદ (૧૯૮૮ થી '૯૧), પીસ ઓર્ગેન ઇન્ટરનેશનલનું નિયામકપદ (૧૯૮૯ થી '૯૬), તરુણ શાંતિસેનાનું પ્રશિક્ષકપદ (૧૯૬૭ થી '૭૫) - એમની સંગઠક તરીકેની સૂઝ, સંબંધભાત, કાર્યશૈલી અને વિચારવિશાસનાં દર્શાવતરૂપ છે.

સમાજહિતનાં કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓની સબળાઈ-નબળાઈથી પૂરા અવગત હોવાથી એવાં તત્ત્વોને પણમાં પારખે છે. સંબંધ હોય ત્યાં ઈલાજ માટે ઉદ્બુક્ત થાય છે કે કરે છે. એમના આગ્રહો તીવ્ર હોય છે, પરંતુ ગાંધીવિચારનું રસાયણ પાચ્યા હોવાથી ક્યારેયથી પણ સાચો વિચાર કે નિષ્કાલ્પ્ય કાર્ય જુઓ તો તેને પાંખવા માટે ખુલ્લા હોય છે. સમાજઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ માટે ઉંમર અને સ્વાસ્થ્યની પરવા કર્યા વિના, ખંચાઈને પણ સાથ કે માર્ગદર્શન આપવા તત્પર હોય છે. તેમની હાજરી પણ એક આમન્યા અને વિચારદીક્ષાનો આગ્રહ ભિભો કરે છે. ક્યારેક આપણને લાગે કે મીણબત્તી બે છેડેથી બળી રહી છે, પણ તેઓ એની ખાસ પરવા ન કરે. ગાંધીકથા માટે તો અગવડ કે પ્રતિકૂળતાઓ વેઠતો આનંદ અનુભવે. ગમતી પ્રવૃત્તિ કે નિસ્ખતને કારણે જૈક વધે પણ જવાબદારી સ્વીકારી શકે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું કુલપતિપદ કે જેને માટે રઘુવીર ચૌધરીએ કહેવું કે 'નારાયણભાઈ પ્રમુખ થયા તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું મહાભાગ્ય છે.' - આ પદો એમના ઊંચામાં કાંઈ ઉમેરો કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ તેમના માર્ગદર્શન કે પ્રેરકતાથી આ સંસ્થાઓ અવશ્ય વધુ તેજસ્વી બની શકે તેમ છે.

અધિવાતાના ભય વિના તેઓ જીવનક્ષેત્રોમાં વિહર્યાં છે અને વ્યાપક હિતને જક્ષ્ણ પહોંચાડનારાં બળોને તેમણે પરકાર્યાં છે. ક્યાંય મીણ ભણ્યું નથી. દેશમાં આંતરિક કટોકટી વખતે તેઓ વિરોધમાં પૂરા સાક્રિય રહ્યા હતા. આપખુદશાહીના વિરોધની તેમની ચારમાંથી ત્રણ પુસ્તિકાઓ જન્મ થઈ હતી. અયોગ્યના નકારમાં સામાવાળને પ્રબળતા વરતાય તો તેઓ પરવા ન કરે. પહેલી નજરે સરળ લાગે, પણ પૂરતા જાગ્રત અને દક્ષ છે. તેમનો સાથ લઈ શકાય, તેમનો ઉપયોગ ન કરી શકાય. ઘણા કાર્યકરો અને સાહિત્યકારો આ ન સમજવાથી પરસ્પરા ઇ.

જેને કશુંક કહેવું છે તેને શબ્દના સથવારા વિના ચાલતું નથી. નારાયણભાઈની ભરપૂર કર્મયાત્રાની સાથોસાથ સાઠ વર્ષની શબ્દયાત્રા સમાતરે અને ભરપૂર રીતે ચાલી છે. ક્યાંક સામયિકો એનું માધ્યમ બન્યાં છે. આઠ વર્ષ સુધી 'ભૂમિપુત્ર'ના સ્થાપક અને સંપાદક રહ્યા, તો હિન્દીમાં 'યક્ષિન', 'યુનિયાટી યક્ષિન' અને 'સર્વોદય જગત'ના અને અંગ્રેજી 'વિજિલ'ના સંપાદન-પ્રકાશનમાં તેમણે આપેલો સાહયોગ યાદગાર છે. આ સામયિકોનું ઊંચું કાર્તું બંધાવું તેમાં એમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

ગુજરાતી - હિન્દી - અંગ્રેજીનાં વીસ જેટલાં પુસ્તકોમાં મુખ્યત્વે વિચારપ્રચારના માધ્યમ તરીકે લખાયું છે. તેમાં તેઓ ઊંચા ગોજના વિચારક અને ચિંતક તરીકે પ્રગટ થાય છે. ભલે, તેઓ કોઈ એક પાસું લઈને લખે તો પણ તેમનો સંદર્ભ વૈશ્વિક હોય છે. વ્યક્તિલક્ષી આલેખનો પણ વ્યક્તિત્વને સમગ્રપણે પ્રગટાવનારાં હોય છે. એમનો શબ્દ અનુભવ, અભ્યાસ અને ચિંતનનું વિશિષ્ટ બળ ધરાવતો હોય છે. ગુજરાતીમાં સામ્યચોળી વિનોબા (૧૯૫૪), મા ધરતીને ખોળી (૧૯૫૬), સૌનાર બાંગલા (૧૯૭૩), અહિંસક પ્રતિકાર પદ્ધતિઓ (૧૯૭૫), સૌના ગાંધી, ભાગ ૧થી ૧૨ (૨૦૦૫), હિન્દીમાં ભૂદાન આરોહણ (૧૯૫૬), સર્વોદય વિચાર (૧૯૬૪), ટેંક બનામ લોક (૧૯૬૮), વિશ્વકી તરુણાઈ (૧૯૭૫), યત વિશ્વ ભવત્યેક નીડમ્ (૧૯૭૫) તથા ભૂદાન, શાંતિસેના, સર્વોદય વિચારની બાર પુસ્તિકાઓ અને અંગ્રેજીમાં હૈન્ડબુક ઓફ શાંતિસૈનિક (૧૯૬૩), ટોવર્ડ્ઝ ઓ નોનવાયોલન્ટ રેવલ્યુશન (૧૯૭૨), હૈન્ડબુક ફોર સત્યાગ્રહી (૧૯૭૩), માય ગાંધી (૧૯૮૯) દ્વારા ગાંધીવિચાર અને સર્વોદય વિચારની છણાવટ થયેલી છે. 'જગ્યાકાશ સ્મારકગ્રંથ' (૧૯૪૫) અને 'વેડછીનો વડલો' (૧૯૮૬) દષ્ટિપૂર્ણ સંપાદનના ઉત્તમ નમૂના છે. રવીન્દ્રનાથનાં ગીતોને 'રવિછવિ' નામે અને ભીખ સાહનીની નવલકથા 'નમસને ગુજરાતીમાં' ઉતાર્યાં છે. લેખક તરીકે પારદર્શકતા, સાધારતા અને સ્પષ્ટતાના ગુણો તેમના ઉપાર્થ છે.

વિચાર અને મૂલ્યોને સેવવાં અને તેને અસરકારક રીતે પ્રગટ કરવાં એમાં લેખકની ગદ્યશક્તિની કસોટી થાય છે. નારાયણભાઈનું ગદ્ય તેના બંને અર્ધસરળતા અને ઈમાનદારીમાં પ્રાજ્વલ્ય છે. લોકજીવન સાથે અનુસંધાન જાળવવા એ પ્રાસાદિકતાની ઉપાસના કરે છે. તો ગાંધીવારસો પામી પારદર્શક બને છે. વિચારની સ્પષ્ટતા અને સૂક્ષ્મતાને કારણે સઘન બને છે, તો મનોવિશ્લેષણની નાજુકાઈને ઝીલતાં માર્મિક બને છે. મનોરમ શબ્દચિત્રો તેમને સાહજ છે, તો પરિસ્થિતિના વર્ણનમાં ભાવ અને ક્રિયાનું સચોટ ચિત્ર આલેખી શકે છે. અતિશયોક્તિથી અળગા રહીને સાત્યને સાહારે આલેખન કરવાની ચીવટને કારણે (વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓમાં પણ) તેઓ અસરકારક બને છે.

એમનાં ચાર પુસ્તકો વિશેષભાવે જોવા જેવાં છે. સંત સેવતાં સુકૃત વાધી' (૧૯૬૭)માં ગાંધીજી સાથેનાં બાળપણનાં સ્મરણોનું આલેખન છે. દિશવિદેશની આઠ ભાષામાં તેનો અનુવાદ થયો છે.) તેમાં પ્રસન્નતા, સંબંધની સાહજતા, મહાત્માની મોટાઈ, બાળમન અને આશ્રમજીવનની ખૂબીઓ અનાયાસ સરળતાથી વર્ણવાઈ છે. તો 'મને કેમ વીસરે રે' (૧૯૮૬)માં ૩૦ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રનિબંધો છે. વ્યક્તિત્વની ખૂબીઓની કટર, આત્મીય સંબંધ, વ્યાપક સમભાવ, સ્વભાવલક્ષણોની રમતિયાળ રજૂઆત, લાઘવ જેવી વિશેષતાઓને કારણે આ બંને પુસ્તકો લેખકને આપણા અગ્રિમ હરોળના ચરિત્રનિબંધકાર તરીકે સ્થાપે છે.

'અગ્નિકુંડમાં ઊવોલું ગુલાબ' (૧૯૮૩) પિતા મહાદેવભાઈનું ચિરંજીવ જીવનચરિત્ર છે. મહાદેવભાઈનાં ઉછેર, વ્યક્તિત્વ, કાર્યલાક્ષણિકતાઓ, સર્જકપ્રતિભા, વિચારનિષ્ઠા અને સૂક્ષ્મતા તથા ગાંધીજી સાથેની અભ્યાસરેલ આત્મીય સંબંધ, એ દેશકાળ અને એમણી સમગ્રપણે ઊપસતો ગાંધીમહિમા એ આ મૂલ્યવાન ગ્રંથનું ગૌરવ છે. એમ પણ લાગે છે કે મહાદેવભાઈની સમીપેરે અહીં ગાંધીજીનું પણ આલેખન છે. કારણ કે તેઓ માને છે કે ગાંધીજીથી જુદું મહાદેવભાઈનું ચરિત્ર કત્લી શકાય તેમ નથી. દર્શક કાઉન્સેશન એવોર્ડ (૧૯૮૨), ભારતીય

સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ (૧૯૮૨), નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક (૧૯૮૫), રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૨૦૦૧) વગેરે દ્વારા તેમનું બહુમાન થયેલું છે. કારણ કે આ ગ્રંથે જીવનચરિત્રનો એક માનદંડ પૂરો પાડ્યો છે કે વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિ, બાહ્ય ઘટનાઓ અને આંતર્યવાહોનું નિરૂપણ તટસ્થતા છતાં નિરખતથી કરી શકાય છે.

'પારું જીવન એ જ મારી વાણી' (૨૦૦૩) એ કેવળ ગુજરાતી સાહિત્યની નહિ, સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યની અસાધારણ ઘટના છે. ગુજરાતી ભાષામાં કે ભારતીય કે વિદેશી ભાષાઓમાં આનું સર્વાંગી, સમતોલ અને સંપૂર્ણ ગાંધીચરિત્ર નથી. મહાદેવભાઈ ગાંધીચરિત્ર લખવાની પૂર્વનિયાતી રૂપે કાચરીમાં ગાંધીજી વિશે નોંધો કરતા હતા, પરંતુ અકાળ અવસાનથી તેઓ એ કાર્ય ન કરી શક્યા. તે પિતૃક્ષણ નારાયણભાઈએ અદા કર્યું છે. મહાદેવભાઈના અવસાન પછી ગાંધીજીએ મોકલેલા તારમાં નારાયણભાઈ માટે લખ્યું હતું, 'હોપ બાબલા વિલ... ક્લિવ મહાદેવ પ્લેસ વર્ધાલી.' એ વિશ્વાસ જીવનકાર્ય અને આ ગ્રંથના લેખન દ્વારા તેમણે યથાર્થ ઠેરવ્યો છે. વિચારની પ્રતીતિજનકતા, વ્યક્તિચિત્રોની માર્મિકતા, પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ, અભ્યાસપૂર્ત તારણો, વિવાદોનું સમભાવપૂર્વક અને તટસ્થ નિરસન, સંબળ-સચોટ-હેતુસારી ગદ્ય દ્વારા આ દેશના જ નહિ, જગતના એક મહામનીષી તથા કર્મચોળી મહાત્મા ગાંધીનું ચરિત્ર આલેખીને તેમણે શ્રદ્ધિક્ષણ અદા કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યને રોળિયાત બનાવ્યું છે. એમ પણ કહી શકાય કે 'પારું જીવન એ જ મારી વાણી' એ ગદ્યમાં લખાયેલું મહાકાવ્ય છે. સંપૂર્ણ ગાંધીચરિત્રને તેના તમામ પરિણેશમાં અને ઉપલક્ષ્યમાં ધારણ કરવાની અને તેને અત્યંત સમર્થ રીતે અભિવ્યક્ત કરવાની સિદ્ધિ મેળવીને નારાયણભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રિમ સાહિત્યકારોની હરોળમાં સ્થાન પામ્યાં છે. ભારતીય જ્ઞાનપીઠે 'મૂર્તિદેવી પુરસ્કાર' (૨૦૦૪) દ્વારા આ મહાગ્રંથનું ઉચિત ગૌરવ કર્યું છે.

આવા જીવનવીર અને શબ્દસ્વામીની પાછળ પાછળ સન્માનો ચાલતાં હોય છે. નારાયણભાઈને ઉપર વર્ણવ્યાં તે ઉપરાંત કાકા કાલેલકર પુરસ્કાર (૧૯૮૨), ઉમાસ્નેહરશ્મિ પુરસ્કાર (૨૦૦૩), ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (૧૯૬૭ અને ૧૯૭૩), સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સન્માન (૧૯૮૮) તથા સ્વનાત્મક કાર્ય માટે જમનાદાસ બજાજ પુરસ્કાર (૧૯૮૯) અને અહિંસા તથા સહિષ્ણુતા માટેનો યુનેસ્કોનો પુરસ્કાર (૧૯૮૯) એનાયત થયેલ છે. એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે એમનો શબ્દ કેવળ અભ્યાસનું પરિણામ નથી, બહુધા જીવનમાંથી ઊવોલું હોય છે એટલે અસરકારક બને છે.

આપણા સર્જેથી પછી તેમણે જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં એક ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યું છે. ગાંધીવિચારને વ્યાપક જનસમૂહ સુધી પહોંચાડવા માટે તેમણે ગાંધીકથાનું માધ્યમ અપનાવ્યું છે. (બાવન જેટલી ગાંધીકથાઓ થઈ છે.) ગાંધીકથા જેટલી કથા હોય છે તેથી વધુ ચિંતનયાત્રા હોય છે. પ્રતિકૂળ સમયમાં ગાંધીને સ્પષ્ટ અને સ્વીકૃત કરવાનો આ અનોખો ઉદ્દેશ પણ ખૂબ નોંધપાત્ર છે. ઉંમર અને ગાંધીકથા વચ્ચે જાણે હોડ મંડાઈ છે. ગાંધીકથા એમનો શરીરનો શક તો ઉતારી જ નાખે છે, પરંતુ સ્ફૂર્તિથી ભર્વાભર્યા કરી દે છે. ગાંધીકથા એમને ખુદને માટે જાણે સંજીવનીનું કામ કરી રહી છે.

જેમણે જીવન અને શબ્દને એકાસને સ્થાપ્યાં છે અને વિચારને શક્ય તેટલો વધુ જીવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે તેવા નારાયણભાઈનું આ કથળતા સમયમાં આપણી વચ્ચે હોવું એ અનેક

રીતે આશ્વાસન જ નાહિ, બળરૂપ છે. તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં એક વાતાવરણ રચાય છે. આપણી કૃળવણીની, સાહિત્યની, સર્વાંકયની, ગાંધીવિચારની, સમાજઉત્કર્ષની પેઠવાનાવાળી સંસ્થાઓ તેમનું માર્ગદર્શન મેળવશે. તેટલી વધુ નરવી અને વાજબી દિશામાં અબેસર થશે તેમ કહેવામાં કેવળ હકીકત છે. નારાયણભાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનનું ઘટનારૂપ અંગ છે.

(૧૧-૬-૦૮)

આસ્વાદ દાસની મોસંબી અને લોકર્નના સફરજનમાં મૃત્યુભીજ !

આસ્વાદ : રાધિક્યામ શર્મા

મોસંબી

એક વાર જ્યારે દેહની બહાર નીકળી જઈશ

ફરીથી શું હું પાછો નાહિ આવું આ ધરતી પર ?

ઇચ્છું છું કે ફરીથી આવું

શેઈ એક શિયાળાની રાતે

એક ઠંડી મોસંબીની કરુણ પેશી થઈ

શેઈ એક પરિચિત મરણોન્મુખના શિછાનાની ધારે.

(‘નગ્ન નિર્જન હાથ’, પૃ. ૯૯)

જીવનાર્તક દાસ; અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ

એક વિશુદ્ધ સર્જકની કાવ્યચેતના જ્યારે શલ્કમાધ્યમમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે વ્યવહારમાં સામાન્ય દેખાતી વય – અહીં ફળ ‘મોસંબી’ – કેવું અનુપમ રૂપ ધારણ કરી લે એનું આ રચના એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

કવિ યા કાવ્યનાયકના મનોભાવ સાથે મોસંબી કયા પ્રસંગે કેવી રીતેએ સંકલિત થઈ કૃતિમાં વણાઈ એ રસસર્વશાનો વિષય બને. રચનાપ્રક્રિયામાં, માટે તો – મોસંબી શીર્ષક રચ પદે આવી છે ! ‘મોસંબી’ શીર્ષક બાદ ભાવક તરતની બે પંક્તિઓ મુખ્યમુખ થાય ત્યારે ફળના સાહચર્યથી ઠીકઠીક દૂર નાયકની મૃત્યુક્ષણસંલગ્ન સ્થિતિ અને ચિંતા સાથે જોતરોઈ જાય છે.

વિરમ્બયની એક આછોતરી ઝલક અહીં પમાય. મોસંબીને મનુષ્યના દેહાન્ત અને પુનર્તવ સાથે શી લેવાદેવા ? નાયકના પાશ્વે ઉપસ્થિત કવિ, ભાવિ મરણની દિશા ચીકી કયે છે, ‘એક વાર જ્યારે દેહની બહાર નીકળી જઈશ’ – આ ધ્રુવ સત્ય છે, એનો સ્વીકાર છે પણ સાથે યુગપત્ ચિંતાપ્રશ્ન છે : ફરીથી શું હું પાછો નાહિ આવું આ ધરતી પર ? (સુજને સોભરે ગીતકડી, ‘મને તો ધરતીની પ્રાત રે’....)

જે હોય તે, નીજ કડીમાં જિજ્ઞવિયા સંકલ્પનો અંચળો ઓઢી પ્રકટી છે, ‘ઇચ્છું છું કે ફરીથી આવું’ ક્યારે ? ‘શેઈ એક શિયાળાની રાતે’ વાસના ઋતુની વરણી પણ કડી પ્રવર્તી છે. શિયાળાની (ઠંડી) રાતે મોસંબી પણ ઠંડી હોય, એ સમજી જવાય પણ સાથેસાથ ‘કરુણ’ પણ ઘૂંટાયો છે :

એક ઠંડી મોસંબીની કરુણ પેશી થઈ

શેઈ એક પરિચિત મરણોન્મુખના શિછાનાની ધારે.

અહીં મોસંબીની કરુણ પેશી થવાની ઇચ્છા નવાઈમાં નાખે, ના નાખે ત્યાં કૃતિની અંતિમ કડી ઇચ્છના ઉજ્જવલ કરુણારૂપને અન્વેરત્ત અર્પે છે, ‘શેઈ એક પરિચિત મરણોન્મુખના શિછાનાની ધારે’ ઘડીક થાય કે પરિચિત કરતાં ‘અપરિચિત’ સાથે એતદ્

પરિષદના વહીવટીમંત્રી શ્રી રતિલાલ બોડીસાગરે નાકુરસ્ત તબિયતને કારણે હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપતાં તા. ૧૫-૬-૨૦૦૮ની મધ્યરશ સમિતિમાં શ્રી મનસુખ સાક્લાની વરણી કરવામાં આવી.

ભાવ પ્રગટ્યો હોત તો કરુણ - કરુણાને વ્યાપકતા પ્રાપ્ત થાત. કદાચ ગોશું ખાઈ જવાય. કર્તા કોઈ એક' લાગે છે ત્યારે પેલી વ્યાપકતા સાથે સન્માનનત્વ જળવાય છે, પછી ખરિચિત મરણોન્મુખ' ઉલ્લેખે છે ત્યારે આત્મીયતાની ઉષ્મા અને સુખ્યા ઉભયનો લાભ સાંપડે છે.

મરણોન્મુખ ખરિચિત હોય કે અખરિચિત, એના ચિછાનાની ધારે આજરો માટે લઈ જવાની મોસંભીની 'કરુણ પેશી' બની ઉપસ્થિત થવાની ઇચ્છા કરુણાનો એક પર્યાય બને. મરણના આરે પડેલા ખરિચિતના ચિછાનાની ઠેક ધાર સુધી કવિકલ્પના દોરી ગઈ ના હોત, તો 'કરુણ' વિશેષણ અતિચિત જેવું ખૂંચત. એમ નથી થયું એમાં કવિતાકળાની ત્રિપ્તિ છે. નગન નિર્જન હાથના કવિશ્રી જીવનાનંદ દાસની 'મોસંભી' સાથે સિદ્ધહરત ભાષાનંતરકર્તા ભીળાભાઈ પટેલની ટિપ્પણ પણ પ્રસ્તુત છે. (પૃ. ૧૮૪) ત્યાં એમનું માત્ર કોરું અર્થઘટન નથી. મર્મઘટન છે, જુઓ : 'દેહમાંથી નીકળી ગયા પછી ફરી ધરતી પર આવવાની વાત જાણે ઘરમાંથી ક્યાંક બહાર આટો મારીને આવવાની વાત હોય એટલી નિર્ભાર રીતે કહેવાઈ છે : આ કલ્પનામાં રસપ્રદ સર્જકતાય છે. ટિપ્પણમાં બીજી પણ એક ઉપયોગી વિશદતા છે. જીવનાનંદની મૂળ વંગાળીમાં પંક્તિ છે : 'એકલા હિમ કમલાલેખુર કરુણ માંસ નિરઃ' દાસના 'કરુણ માંસ'નું ભીળાભાઈએ 'કરુણ પેશી'માં રૂપાન્તર કેમનું કર્યું ? એ સાવ નિષ્પયોજન નથી, 'મૂળ વંગાળી શબ્દો છે 'કરુણ માંસ'. અહીં 'માંસ' એટલે ગર કે પેશી પણ 'માંસ' પ્રયોગ સાહિત્યાય છે - જાણે જીવંત દેહનો અંશ." - માંસને બદલે 'પેશી' શબ્દ મૂકવામાં મોસંભી સાથેના સંસ્કારને આધાર આપી પ્રત્યાયનમાં સરળતા લાવી શકાઈ. અનુવાદક આલો વિવેક કરી શકે એમાં અભિરુચિ પ્રતિચિત્ત થતી હોય છે. આ લખનારને એ ગમ્યું.

સંસ્કૃતિના તંત્રી કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીએ વિશેષાંક બાદ 'કાવ્યાયન' ગ્રન્થ કર્યો એમાં નિર્મંચિત થતાં મેં સ્થોનના મહિમાવાન કવિ કેડરિહો ગાક્ષિયા લોકર્ના આવજો' કાવ્યનો અનુવાદ-આસ્વાદ કરેલો. એનું અનુસન્ધાન જીવનાનંદ દાસના 'મોસંભી' સાથે પ્રમાણવા જેવું છે.

જો હું મહું ઝરૂબો ખુલ્લો રાખજો
શિશુ આરોગો સફરજન, (મારા ઝરૂબેથી જાઉં હું)
લણણા કરે ખેડુ ધાન્યની (મારા ઝરૂબેથી સાંભળું હું)
જો હું મહું ઝરૂબો ખુલ્લો રાખજો.

(‘કાવ્યાયન’, પૃ. ૧૮૦)
દાસની રચનામાં 'મોસંભી' છે, લોકર્ના કવિતામાં શિશુ સાથે 'સફરજન' છે. પ્રસ્તુતીકરણ વચ્ચે કાલ અને કવિકલ્પનાનો મોટો અંતરાલ ભાવે હોય, વંગાળના કવિ મો'શાય અને સ્થોનના સર્જક સમયના એક સૂચ્યણ અંતિમ - મરણાભિનંદુ પર ઊભા રહી જાણે પરસ્પર પરિરેભન કરી રહ્યા છે ! મરણોન્મુખતા, મૃત્યુસંસ્કૃતિ - Thanatodicea - મોદેશિક નથી, સર્વકાલીન સર્વદેશીય સર્વવ્યાપક છે. ઉભય રચનાઓને સાહોપરિચિત કરવાનું નિશિત પૂરું પાડનાર સમ્પિત ભીળાભાઈને સાધુયાદ.

વિવેચન

ગાંધીજીનું ચિંતનાત્મક ગદ્ય

રમણ સીની

ચિંતનાત્મક ગદ્યની વાત કરવાની આવે ત્યારે બહુધા ચિંતનસામગ્રીની એટલે કે લેખકના વિચારો અને દષ્ટિકોણની ચર્ચા થતી હોય છે. પરંતુ એ ચિંતન ગદ્યરૂપે કેવું પ્રગટી આવ્યું છે, ગદ્યની કેવી મુદ્રા એમાં રચાઈ છે - તે ચર્ચાના કેન્દ્રમાં આવવું જોઈએ. વળી, આ પરિસંવાદમાં આપણે ૧૫૦ વર્ષના નિબંધની, ગદ્યની ચર્ચાનો ઉપક્રમ કર્યો છે એ કારણે ગદ્યરૂપની ચર્ચાનો તંતુ જળવાય એ વધુ પ્રસ્તુત વિશેષ જરૂરી છે.

એટલે અહીં હું, ગાંધીજીના ચિંતનની તરેહો કેવી રીતે બંધાઈ અને એમનું વિચારજગત કેવાં માધ્યમોથી, વક્તવ્ય-પ્રવચનથી અને લેખનથી, વ્યક્ત થયું એનો ભૂમિકારૂપે ટૂંકો નિર્દેશ કરીને એમના ગદ્યની - એમના માતવ્યો, વિચારવલણો, આદર્શો અને એમના આગ્રહો, ઉદ્દેશો, માનવીય લાગણીથી છલકતા એમના ઉદ્દગારોમાં વ્યક્ત થતા ગદ્યની - ગદ્યલેખનની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ તપાસવા ધાડું છું. અદાલત, આવી તપાસ હજુ મોટો સ્વાધ્યાય માગી લે. અહીં તો, નમૂના લેખે, ગાંધીજીની ભાષાની કેટલીક રેખાઓ આલેખવા તરફ મેં ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

ગાંધીજીનું લેખન ગંજાવર હતું. એમને જે કહેવું હતું એ બધું તે સતત કહેતા રહ્યા અને લખતા રહ્યા. એમના વિચારોને ને એમના મિશન (જીવનકાર્યને) સૌ સુધી પહોંચાડવા એમણે પત્ર-પત્રિકાઓ-ચોપાનિયામાં લખ્યું - પત્રકારત્વને એમણે માધ્યમ બનાવ્યું. એ અર્થમાં ગાંધીજી વિચારક ઉપરાંત પત્રકાર લેખક હતા. સૌમાં નિરક્ષરોને પણ આવરી લેવા એમણે જાહેર પ્રવચનોનો ને આશ્રમવાસીઓ માટેનાં પ્રવચનોનો પણ આધાર લીધો. વળી એ પ્રવચનો, વ્યાપક પ્રસાર માટે, સૌ કોઈ વાંચી શકનારના લાભાર્થે એમણે લખ્યાં ને પ્રકાશિત કર્યાં. સક્રિય વિચારક તેમજ સુધારક માટે લેખન એ પણ એક અસરકારક સાધન હોય છે - પછી એ નર્મદ હોય કે ગાંધીજી હોય.

ગાંધીજીનું લેખન બહોળું છે એમ બહુવિધ પણ છે. પ્રસંગ આવ્યે એમણે ઘણા વિષયો પર લખ્યું. વિચાર આવ્યો એને એમણે વ્યક્ત કર્યો જ. એમનાં લખાણોમાં અનુનય છે ને આગ્રહ પણ છે, ક્યારેક દૃઢ આગ્રહ કે મતાગ્રહ પણ છે. એમના કેટલાક વિચારો ભવિષ્ય માટે પ્રસ્તુત રહ્યા છે તો વળી કેટલાક તે સમયે પણ અપ્રસ્તુત હતા, પરંતુ, પોતાના વિચારોને તથા અભિપ્રાયોને એમણે નિસબતપૂર્વક અને અસરકારકતાથી વ્યક્ત કર્યાં છે એટલે આપણને એમનો મત સ્વીકાર્ય લાગે, ક્યારેક ન લાગે, ત્યારે પણ એમના દૃઢમૂલ આગ્રહો - કન્વીક્શન્સની પ્રતીતિ જરૂર થવાની. 'હિંદ સ્વરાજ' જેવા એક નાનકડા પુસ્તકમાં પણ એમના લેખનની, બલકે એમના વ્યક્તિત્વની, આવી બહુવિધ રેખાઓ જોવા મળશે.

ગાંધીજીના ચિંતનાત્મક ગદ્યમાંના ચિંતનની - એમના વિચારજગતની - આટલીક લાક્ષણિકતાઓ ટૂંકમાં નિર્દેશી.

હવે એમના ગદ્યની વાત.
ગાંધીજી સાહિત્યકાર બરા ? - એવો પ્રશ્ન કે એની ચર્ચા હવે અનાવશ્યક છે, કાળવ્યય

કરનાર છે. પણ ગાંધીજી ગદ્યકાર ખરા ? - એ પ્રશ્ન સંગત છે, ચર્ચાચોગ્ય છે ને એનો પહેલો ઉત્તર ‘હા’ છે. હા, ગાંધીજી ગદ્યકાર હતા, માત્ર લખનાર ન હતા. લેખનનું - ભાષાનું - માધ્યમ એમણે વિચારોનું વહન કરવા જ પ્રયોજ્યું હોવા છતાં હંમેશાં એમની ભાષા, કેટલાક કહે છે એટલી બધી સાદી, સરળ, સામથળ, કશા રંગ વિનાની રહી નથી, એટલે કે એ કેવળ વિચારવાદક રહી નથી. એનાં (૧) વિચાર કથા આકાર વિના વ્યક્ત થયો હોય એવાં સ્થાનો ઘણાં છે તો વળી એવાં સ્થાનો પણ છે કે જેમાં વિચારે કોઈ આકાર ધારણ કર્યો હોય એટલે કે એમના વિચારની એક વિશિષ્ટ મુદ્દા પણ એમના ગદ્યમાં ઊભી છે : (૨) વિચાર ઉપરાંત એમનો એક લાક્ષણિક દરિદ્રીય, વિચાર વ્યક્ત કરવા માટેની કેટલાક પ્રયુક્તિઓ સાથે ઊપરનો છે; અને (૩) ભાષાની ભાષા તરીકેની કેટલીક વિશિષ્ટ રેખાઓ એમનાં લખાણોમાં ક્યારેક વિચારપાત્રની બહાર પણ ઊભરાતી જોવા મળશે. ભાષાને ક્યાંક એમણે લાડ કર્યાં છે તો ક્યાંક એમને ભાષાનો ભાષા તરીકે મુકાબલો કરવાનો પણ આવ્યો છે. આ બધાથી ગાંધીજીના ગદ્યનું એક વિલક્ષણ પોત રચાતું રહ્યું છે.

શબ્દને એમણે શબ્દ તરીકે ભલે સેવ્યો નથી - શબ્દની કળાની નહીં, પણ એમણે એક જગાએ લખ્યું છે એમ ‘ચુલ્ક હકીકતની કળા’ની તરફદારી કરનાર લેખક એ હતા - પણ શબ્દની અર્થવાહકતાને એમણે બરાબર ચક્રાસી છે. શબ્દ એમને માટે એવું સાધન છે જે ઉપયોગ માટેની પૂરી કાર્યક્ષમતા ધરાવતું હોય. ભાષાના બોજારે વક્તવ્યને આસરકારક રીતે પ્રયોજવા માટે ધાર્યું કામ આપવું જોઈએ એમ માનનાર ગાંધીજી જ્યારે એ બોજારને ધાર કાઢે છે ત્યારે એમનો શબ્દ વિચારની જ નહીં, ભાષાની ગુંજાશ પણ પ્રગટાવે છે.

એમના કેટલાક અભિવ્યક્તિ-નમરોડોમાં, ઘણું બધું એમનાં સૂત્રાત્મક વાક્યોમાં, અગાઉ કહ્યું એમ, વિચાર એક આકાર ધારણ કરે છે જેમકે -

કાચો ઘડો એક કાંકરેથી નહીં તો બીજેથી કૂટશે. વિચારને એમણે અહીં એક દર્યાતથી મૂર્ત, પ્રત્યક્ષીકૃત, કની આપ્યો છે. પણ એટલું જ નથી. એ તો ‘કાચો ઘડો કાંકરો વાગતાં જ કૂટવાનો’ એવા દર્યાતથી પણ થઈ શક્યું હોત પરંતુ, તકલાદીપણું થોડીક વાર માટે કદાચ ટકી જાય પણ એ ઝાઝીવાર ટકી નહીં શકે - એમ શક્યતાને એમણે પ્રગટ કરવા ધાર્યું છે, ને કરકસારથી, જાણીતા દર્યાતનો જરાક વધુ કસ કાઢ્યો છે. ને એથી, એમના વિચારની એક વિશિષ્ટ મુદ્દા ઊપસી છે.

મારા જેવા અનકીનો ક્ષય થાઓ પણ સત્યનો જય થાઓ એ એમની જાણીતી ઉક્તિમાં, વિચારનું મૂર્તિકરણ, અનાયાસ આવી ગયેલી ગદ્યના લયની છટાથી, વધુ સ્પષ્ટશીલ્ય બન્યું છે. અભ્યાસને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ ટૂંકો ન બનો - એ પરવર્તી ઉક્તિમાં તો વિચાર વધુ ચાક્ષુષ થઈ ઊઠે છે - સત્યનો ગજનું રૂપકત્વ અંતર્હિત અર્થને પૂરેપૂરો દ્વનિત કરી આપે છે. (ને એ પણ સંદિગ્ધના જરા પણ સ્પર્શ વિના જ.)

આ પ્રકારનું એક લાક્ષણિક દર્યાત નિહંત સ્વરાજમાંથી પણ મળે છે : બંગાળના ભાગલાએ અંગ્રેજી સત્તનતને મજબૂત કરવાને બદલે ઊલટી નબળી પાડી છે એવો ગાંધીજીનો એક નવો જ વિચાર પહેલાં એક સાદા વિધાનથી મુકાયો છે : બંગાળના વિભાગ કર્યાં તે દહાડેથી અંગ્રેજી રાજ્યના વિભાગ થયા એમ ગણી શકાય. પણ પછી, કંઈક ઉત્તેજ સાથે, એમણે લખ્યું છે : ભાગલા તૂટશે, બંગાળના પાહું જોડાશે, પણ અંગ્રેજી વહાણની જે તડ પડી છે તે તો રહેવાની

જ. તે દહાડે દહાડે મોટી થશે / આમાંથી દ્વનિત થતા અર્થમાં, અંગ્રેજી રાજ્યતા અંગેની ભવિષ્ય-સંભાવના કરવા પાછળનું ગાંધીજીનું જે દર્શન છે એ તો મૂલ્યવાન છે જ પણ ‘વહાણની તડ’ દાચા વિચારનું જે ત્વરિત પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે એ ગદ્યસંવોજનની રીતે પણ આદ્યવાદક બને છે. (‘વહાણ’ને કોઈ, અંગ્રેજીની દરિયાપાર પ્રસારની સંસ્કૃતિનું પ્રતીક પણ કહી શકે.)

એક વિશેષણ સુદઘાં નિષ્ણયોજ ન યોજવું જોઈએ એમ માનનાર ગાંધીજીના ગદ્યમાં અર્લકરણનું પણ એક લાક્ષણિક રૂપ છે. પોતાનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરતી વખતે, બીજાને સમજાવતી વખતે કે પ્રસંગ-પાત્રનું વર્ણન કરતી વખતે ગાંધીજીના મનમાં વિચાર અને વિગતની સાથે જ સાદરશો પણ જન્મે છે. એ સાદરશો વ્યવહારની ભૂમિકાઓ પણ રહે છે ને ક્યારેક એથી ઊંચે પણ ઊંચકાય છે. જેમકે આ ઉક્તિઓ જોઈએ -

૧. કોમનો જુરસો એ સોડાવોટરના ઉભરા જેવો છે.
 ૨. રામસુંદર કૂટી બદામ નીવડવા, તેમનું જોર બોટી સતીના જેવું હતું.
- પહેલામાં વ્યવહારગત ઉપમા છે, બીજામાં રૂઢપ્રયોગગત રૂપક છે પણ, રામસુંદર નામના વ્યક્તિ અંગેનો વ્યક્તિભાગ બે વરસ તર્ક-સોપાનોને આલેખતાં સાદરશો ‘કૂટી બદામ’ તથા ‘બોટી સતી’થી રજૂ થયો છે એ રસપ્રદ છે.

કોઈવાર હાથવગું દર્યાત ઉપાડી લઈને એમણે પોતાના કથવિતવ્યને એક વળ આપવા જેવું કર્યું છે. જેમકે - દમયંતી જેમ નવીની પાછળ ભળી હતી તેમ રોટિયાની શોધમાં ભમવાનું પણ લઈ મારો ભાર એમણે હળવો કર્યો.

ક્યારેક લાગણીના ઉદ્વેગને વ્યક્ત કરવામાં, અથવા એમ કહીએ કે જ્યાં એમનો લાગણીનો ઉદ્વેક વ્યક્ત થયો છે ત્યાં, એમના ગદ્યમાં સાદરશો વિશેષ ઉભરાયાં છે - ક્યારેક સાદરશોના સ્તર પર બીજું સ્તર પણ દેખાય છે. જેમકે -

‘આત્મકથામાં’ ‘ચોરી અને પ્રાચીનત’ પ્રકરણમાં, ગાંધીજી ચોરીનો એકરાર કરતી એક ચિહ્ની પિતાને લખે છે. એમાં ભાવ-પ્રતિભાવ ખૂબ ટૂંકાં વાક્યોમાં, લાઘવથી, આમ આલેખાય છે :

તેમણે પિતાજીઓ ચિહ્ની વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં ચિંદુ ટપક્યાં, ચિહ્ની ભીજાઈ, એ મોતીચિંદુના પ્રેમબાણે મને વિલ્યો, હું શુલ્ક થયો.

‘આંખમાંથી મોતીનાં ચિંદુ’ અને ‘પ્રેમબાણ’ એવી રૂપકાત્મકતા તો બરાબર અર્થવાહી છે. ‘પ્રેમબાણે મને વિલ્યો’ ને મોતીચિંદુ (અશ્લુથી ‘હું શુલ્ક થયો’ એ દિચારણો પણ અર્થસંગત છે. પણ ‘મોતીચિંદુનું પ્રેમબાણ’ એ શું ? અર્લકરણ અહીં એકબીજા પર સવાર થવામાં ગુલાંટ ખાઈ ગયું છે !

ગાંધીજીની ઉદ્વેકભરી કટાક્ષવૃત્તિને માર્ફિક રમૂજવૃત્તિ એમનાં લખાણોમાં ક્યારેક બહુ જ રસપ્રદ રીતિએ ઊભરાઈ છે એ પણ એમના ગદ્યનું વિશિષ્ટ રૂપ બાંધે છે.

નિહંત સ્વરાજમાં દાકતર - ઈન્પિતાલ - કોર્ટ - વકીલ વગેરેની અનિવૃત્તા પર એમણે પસ્તાળ પાડી છે એમાં કટાક્ષનો સૂર પણ ગાંધીજીના વિચારની એક વિલક્ષણ મુદ્દા રૂપે ઊપરસ્યો છે. એ કહે છે :

વકીલાત એ ભારે આબરુદાર ધંધો છે એમ શોધી કાઢનાર વકીલ જ છે. કાપદા તેઓ ઘરે છે, તેનાં વખાણ પણ તેઓ જ કરે છે.

‘ભારે આબરૂદાર’ ને ‘ગોધી કાઠનાર’ શબ્દોના કાકુ જુઓ. ખાસ તો પોતે જ પોતાની પ્રશંસા કરે એ વિચિત્ર ચોરના વિડંબના અહીં ગાંધીજી ઉપસાવવા માગે છે. આપણને યાદ આવી જાય ‘ભદ્રભદ્ર’ ચંપકલાલ ચટ્ટની પેલી ઉક્તિ : ‘હું ને પ્રસન્નમનશંકર આ દુનિયામાં સૌથી ડાહ્યા માણસો છીએ એવી માત્ર મારી જ ખાતરી નથી, પ્રસન્નમન શંકરની પણ એવી જ ખાતરી છે.’ અલબત્ત, ‘ભદ્રભદ્ર’માં ભાષા-અર્થનો જે વિસ્ફોટ છે એવો ગાંધીજીની ઉક્તિમાં નથી – એમનામાં આક્રોશ પ્રગટ છે. પણ આક્રોશની મુદ્રા રસપ્રદ છે.

પરંતુ ગાંધીજીની એક મર્મોક્તિમાં એમના ગદ્યની વિશિષ્ટ ભાવ છે જે આશ્ચર્યજનક રીતે એમની રમૂજવૃત્તિનો આગવો સ્વાદ આપે છે. એમણે લખ્યું છે :

જેમ કુંભાર બિજાય તે ગદ્યડીના કાન આમળો તેમ કુંભારણ ગદ્યડીના ધણી તરફ વર્તી હશે એમ હું અનુમાન કરું છું.

સાદી રીતે તો જેમ કુંભાર ગદ્યડીના કાન આમળો એમ કુંભારણ કુંભારના કાન આમળતી હશે – એમ કહેવાનું થાય. પણ ગાંધીજીએ અહીં બે-ત્રણ વળ ચડાવ્યા છે. પહેલું તો, કુંભાર સંદર્ભે ‘ગદ્યડીના કાન’ (સ્ત્રીલિંગ) એ કુંભારણ સંદર્ભે ‘ગદ્યડીનો ધણી’ (પુલિંગ) એવી પ્રયુક્તિ યોજાઈ છે ને બીજું, વધુ માર્ફિક તો એ બને છે કે અહીં કુંભારના કાન કે પોતાના ધણીના કાન’ આમળો એમ નહીં પણ ‘ગદ્યડીના ધણીના કાન’ આમળો છે એવું સૂચક વિલક્ષણ વિધાન છે, જે વધુ રસોટક બની રહે છે.

ગાંધીજીના ગદ્યમાં ક્યારેક એમનો અવાજ તારસ્વરે, યથાતથ, ઉતર્યો છે ને ત્યારે એ છાપેલા શબ્દમાંથી પણ ઊંચકાયો છે. ગદ્યનું એક સ્ફુર્તિવાળું જીવંત રૂપ ત્યાં સાક્ષાત્ થઈ ઉઠે છે.

એવો એક પ્રસંગ છે : કોઈએ એમના પત્નનો વેળાસર જવાબ નથી આપ્યો એટલે શિસ્તના આગ્રહી ગાંધીજી અકળાય છે. એ અંગે પ્રતિક્રિયામાં ઠાવકા કાપકાને બદલે ઊંચકાયેલો ઉદ્વેક સંભળાય છે –

તમે બીજા નિયમો જાળવો કે ન જાળવો, ઠેકાણાં રાખો કે ન રાખો, પણ મને કાળ લખવાનું તો શૂળીએ લેકા પણ કરો.

‘જાળવો કે ન જાળવો’, ‘રાખો કે ન રાખો’ એવી તરેહ રચાઈ છે એમાં તેમજ ‘ઠેકાણાં’ જેવા ઉધડો લીધાના ભાવ દર્શાવતા ને ‘શૂળીએ લેકા’ એવા આકરો આક્રોશ ભતાવતા શબ્દો પ્રગટી આવ્યા છે એમાં – આપણેતો ગદ્ય પણ આરવાલી શકવાના.

ગાંધીજીની ભાષામાં સુગમ, સરળ શબ્દાવલી જ છે એવું નથી. પ્રસંગે સૂક્ષ્મ વિચાર આલેખવા, એમણે તળપટ્ટી શબ્દાવલીની સાથે સાથે સંસ્કૃતની શબ્દાવલી પણ યોજી છે. એટલે એમનામાં ‘ઇન્દિયન ઓરિનિયનના ઘરાક આકરોને આશરે હશે’ એવી તળ ગુજરાતીની બોલચાલની નિકટની અભિવ્યક્તિ પણ મળે છે અને સંસ્કૃત રચનાને પ્રયોજતી અભિવ્યક્તિ પણ છે જેમકે –

એમ કહી શકાય છે એ અનિષ્ટ તો છે પણ અપરિહાર્ય છે.

ગાંધીજીનાં ઘણાં લખાણો પાનાંનાં પાનાં સુધી સમથળ, સ્થિરપ્રવાહી શૈલીવાળી ભાષામાં પણ લખાયેલાં છે જ અને માહિતી-વિચારને વહન કરતા સાધન તરીકે એમણે ભાષાને પ્રયોજી છે, પણ વખત આવે એમના ગદ્યમાં ભાષા છટકાઓ પ્રગટી આવી છે ને વખત આવે એમણે

ભાષાનો ભાષાલેખ પણ સ્વાદ લીધો છે – એમણે ઘણા વિષયોનું ઘણું વાંચ્યું છે એણે જેમ એમનું વિચારબળ વધાર્યું છે ને એમના વિચારજ્વાલને પ્રભાવિત ને આલોકિત કર્યું છે એમ એ પુસ્તકોના ભાષાસામર્થ્ય પણ એમના મનોજગતને પ્રભાવિત ને આલોકિત કર્યું હશે ને એથી એમની ભાષા પણ સમૃદ્ધ થતી ગઈ છે. ‘હિંક સ્વરાજ ૧૯૦૮માં લખાયું હતું. એના ૩૦ વર્ષ પછી ૧૯૩૮માં એમણે એના વિશે પ્રતિભાવ આપતાં લખેલું : ‘એ પુસ્તક આજે મારે ફરી લખવાનું હોય તો હું ક્યાંક ક્યાંક તેની ભાષા બદલું.’ વિચારની અભિવ્યક્તિના એક શક્તિમંત સાધન તરીકે પણ ભાષાને યથાયોગ્ય ને વધુ અસરકારક કરવાની સાભાનતા તો એમાં જોઈ જ શકાય.

કોઈપણ ગદ્યલેખકની જેમ, ગાંધીજીની ભાષા પણ આરંભિક લેખન પછી કમશઃ વિકસતી રહી છે. એ વિશેનું બળવંતરાય કાકોરનું એક નિરીક્ષણ નોંધવું જોઈ છે : ‘મીહનભાઈનું ચારિત્ર આમ લાંબો કાળ પ્રજ્વળતા યજ્ઞાગ્નિમાં તવાતું, સંશોધાતું અને પોલાદી નક્કરતા પામતું ગયું, અને એમની કલમ – એક શિખાઉની કાચી કલમ – જેને લખવાની હતી તે બાબતો યથાર્થ માંડવાને અને પછી છાપવાને પૂરતો સમય પણ ભાગ્યે જ મળતો, કેટલીક વાર તો રાત ને દિવસ એક કરતાંય સમય પહોંચતો નહીં – એ કલમ પણ તવાતી, સંશોધાતી અને પોલાદી નક્કરતા પ્રાપ્ત કરતી ચાલી, કલાકે કલાકે, દિવસે દિવસે, વર્ષે વર્ષે સુધરતી ગઈ, સાથે સાથે તેના અનિવાર્ય પરિણામ લેખે લેખિની બળ કેવી રીતે ઘડાતું આવે છે તેનો આખા જમાનાપર્યંત ચાલી રહેલો આ દાખલો ખરે જ માનનીય ને પ્રતીતિજનક ગણાવાને પાત્ર છે. આની સાથે મુકાબલો સહી શરૂ એવાં બીજાં ઉદાહરણો આપણે મિલન, વર્ડઅર્થ કે દાને જેવાં જ સંભારવાં પડે !

ગાંધીજીના વિચાર-ચિંતનની, એમના સર્વગ્રાહી દર્શનની વિવિધ તરેહો એમના ગદ્યમાં અર્થના તંતુઓ ઝિલાતી રહી છે એમ, ક્યાંક ક્યાંક, ભાષાના ગતિશીલ તંતુઓમાં પણ ઝિલાતી રહી છે. એ બંનેને સંયોજતું ને એમની ઊંડી સમજની સંગીનતાને ધારણ કરતું, ગાંધીનું લાક્ષણિક ગદ્ય અવશ્યપણે ગુજરાતી ગદ્યની એક ઊજળી અને આરવાલ રેખા છે.

◆ સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા, ‘ગુજરાતી નિબંધનાં ૧૫૦ વર્ષ’ વિશે યોજાયેલા પરિસંવાદમાં, ગોવર્ધન ભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ ખાતે તા. ૯-૨-૨૦૦૮ના રોજ રજૂ કરેલું વક્તવ્ય.

સર્જકવિશેષ

મોહમ્મદ માંકડને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક | પ્રફુલ્લ રાવલ

મોહમ્મદ માંકડની પહેલી ઓળખ તે વાર્તાકારની અને તદ્દવધે નવલકથાકારની. એ જ કાળક્રમે રિશર થઈ. રૂઢ થઈ. વીસ વર્ષની યુવાન વયે ૧૯૪૮માં શબ્દ સાથે એમણે જે નાતો બાંધ્યો તે વાર્તાલેખનથી. એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ‘આખંડ આનંદ’માં. તે કાળે એમનો મનસૂબો હતો નવલકથાકાર થવાનો અને એમણે ‘ઇચ્છા’ તો સૈવી હતી ‘મુનશી કરતાં પણ વધુ સારા નવલકથાકાર બનવાની.’ એમનો મનસૂબો તો પાર પડ્યો અને પેલી ‘ઇચ્છા’એ એમની ભીતરનો કથાલેખક બરાબર ઊઠાડ્યો. ‘કાચર’ (૧૯૫૮થી ‘અશ્વઘોડ’ (૧૯૮૪) સુધીની એમની નવલકથાલેખનની ગતિમાં એમની ભીતરનો સર્જક બરાબર પ્રકટ્યો. એમની નવલકથા કે વાર્તાના કેન્દ્રમાં માણસ રહેલો છે એટલે કથાપ આયાસ વગર એની ભાવ-ત્યાગનો વિનિયોગ એમણે કર્યો છે. એમની નવલકથાઓને એમણે ‘વાચકો સાથે વાતચીત’ રૂપે ઓળખાવીને લખ્યું છે – ‘મને લાગ્યું કે, લેખકે પોતાની વિદ્વત્તાથી વાચકને મૂંઝવી દેવાની જરૂર નથી. કે શબ્દોના નાવીન્યથી એને આશ્ચર્યમાં નાખી દેવાની જરૂર નથી. એની સાથે communication કરવાનું છે. વિચારો અને લાગણીઓની આપ-લે કરવાની છે. અને એટલે એ સમજ શકે એવા શબ્દો વાપરવાનો શક્ય એટલો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. એવો પ્રયત્ન કરીને મારી ભાષાને મેં બને એટલી સરળ, પ્રવાહી, સચોટ, ઓકળમાળ કે આડંબર વિનાની બનાવી છે અને છતાં મારી નવલકથાનાં પાત્રો જે રચાણનાં અને જે સ્તરનાં હોય એવી રીતે જ બોલે છે. ગામડાનો માણસ કે સ્ત્રી શહેરનાં હોય એ રીતે બોલતાં નથી. એ ગામડાની ભાષા જ બોલે છે.’ (‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૨૦૦૭)

લેખનની આ સાહજિકતાએ પહેલી નવલકથા ‘કાચર’થી એમનો વાચકો સાથેનો અનુબંધ બંધાયો અને ‘લોક’ કહેતાં માણસના ભાવ-ત્યાગના આલેખક મોહમ્મદ માંકડને પ્રસિદ્ધિ મળી. પછી તો ‘લેખન ઉપર જીવવા માટે’ નવલકથાનું લેખન થતું રહ્યું અને પ્રસિદ્ધિમાં વૃદ્ધ પણ થતી રહી. છતાંય એમની સ્પષ્ટ સમજ તો આવી હતી જ – ‘હું જાણતો હતો કે દૈનિકમાં આવતી નવલકથાઓ પ્રસિદ્ધિ આપી શકે છે, પરંતુ સિદ્ધિ આપી શકતી નથી.’ આમ, ‘પ્રસિદ્ધિ’ અને ‘સિદ્ધિ’ વચ્ચેની ભેદરેખાથી એ જાત લતા અને છે. તેમ છતાં એમની ‘ધુમ્મસ’, ‘એ અજાણ્યા જણ’, ‘નામ ધીમેથી લેજો’, ‘દંતકથા’, ‘બંધનગર ભાગ ૧-૨’, ‘અશ્વઘોડ’ જેવી નવલકથાઓએ એમને પ્રસિદ્ધિ સાથે સિદ્ધિ પણ રળી આપી છે.

સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં કલ્પનાને અવકાશ હોય જ. છતાંય તે તદ્દન અસત્ય કે અનુભવથી પર ન હોય. મોહમ્મદ માંકડે નવલકથામાં ‘પરમ સત્ય’ હોવાની જિંદર કરી છે. એમની વાર્તાઓમાં એ જ ‘પરમ સત્ય’નું આલેખન થયું છે. ‘તપ’ અને ‘ના’ જેવી દ્વીવાર્તા દીર્ઘકાળ લગી ભુલાશે નહીં. માનવમનનાં સૂક્ષ્મ ભાવચિન્હને સ્પર્શીને એમણે વિધવિધ રીતે કથાની ગૂંથણી કરી છે તો પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ કરને માનવ જે સંવર્ષાત્મક રિથિતિમાં મુકાઈને પીડાય છે તેનું આલેખન કર્યું છે. ગ્રામજીવનની સંસ્કારિતા અને શહેરી

જનની બોળામાં બોલાવે
એમાં ડરવાનું શું હોય ?

માતા વરજી મુજ બકલાવે,
એમાં રડવાનું શું હોય ?

તાજેમાજે કરી ફરીથી, મોકલે જગ આંખણમાં
રહે સંગમાં ચોતન રૂપે, જીવનની શણકાણમાં
ભવસાગરમાં એ તોરે છે,
મારે ડરવાનું શું હોય ?

શક્યાનો વિસામો મુલ્યુ, લોક કહે છે અંત
જીવનનો ના અંત કદીયે, જીવન છે અંત
માધવ મળવાને બોલાવે,
રૂઠન કરવાનું શું હોય ?

કરણીનો અહેવાલ આપવા પ્રયાણ ઈશ્વરદારે
કર્તુ જ્વાલતામાં કામ પ્રભુનું ના ગાભરોડું મારે
હેયું બોલું, હિસાબ આપું,
કું સંધરવાનું શું હોય ?

પરિષદને આ કાવ્ય પૂ. પ્રદ્યુમ્નસુરિમહારાજ તરફથી મળ્યું છે. તેઓ આ કાવ્યના રચનારનું નામ જાણવા ઇચ્છે છે. જે સંદેહ્ય ભાવકને આની જાણ હોય તે પરિષદને લખી જણાવે તેવી વિનંતી.

— તંત્રી

જીવનની ભૌતિકતા વચ્ચે પીડાતા મનુષ્યની વેદનાને વાચા આપી છે. ‘બંધનગર’ની અરુણા કે ‘અશ્વદોડ’નો સુનીલ ભાલાણી આ સંદર્ભે વાચકના મન પર છવાઈ જાય છે. વાસ્તવજીવન સાથેનું જોડાણ એ એમની નવલકથાનું આગવું પાસું છે.

મોહમ્મદ માંકડ જેટલા સમજાજ સાથે જોડાયેલા છે, તેટલા જ – બલકે તેથી વધુ જાત સાથે જોડાયેલા છે. વળી Saint Matthew જેમ એમનું માનવું છે કે ‘Man shall not live by bread alone’ એટલે તો એમણે લખ્યું છે – ‘પ્રાર્થના એ પોતાની જાતને ઓળખવા માટેનો સરળ અને ટૂંકો માર્ગ છે.’ આ ધારા એમની અધ્યાત્મગતિને નિર્દેશે છે. આ ધારા પાછળ બળ છે એમના ચિંતનનું અને વિપુલ વાચનનું. ખલિલ જિબ્રાન તો એમને એટલા પ્રિય છે કે એમના વિચારાત્મક – ચિંતાત્મક લેખોમાં અવારનવાર એમનો ઉલ્લેખ આવે છે. સાથે અન્ય વિચારકો, સંતોને પણ સાર્થ સંદર્ભે ઉલ્લેખ છે. તો અનેક પ્રાચીન-અર્વાચીન, પૂર્વના-પશ્ચિમના ગ્રંથોના સંદર્ભો ટાંકીને, એમને જે વિચાર વ્યક્ત કરવો હોય તેને પુષ્ટિ આપે છે. એમની શૈલી પણ એટલી સરળ હોય કે વાચક તરત પામી જાય એમના કથારિતવ્યને. ઉદાહરણોથી આખી વાત ગિવાડતી જાય. આ લેખોથી પણ એમની પ્રસિદ્ધિ-સિદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થઈ છે. ‘કેલિફોર્નિયા’ કોલમના લેખો એ જ શીર્ષક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયા છે. ‘નિરાશા સામે’, ‘ગુપ્ત એટલે’, ‘આજની ક્ષણ’, ‘આપણે માણસો’, ‘પ્રાર્થના’ ઇત્યાદિ એમના ચિંતાત્મક લેખોના સંગ્રહો છે. ‘ચાલક’ સંદર્ભે એમનો વિચાર આવી છે :

“ચાલક” આજે એક મહાશક્તિ બની ગયેલ છે. પરંતુ એ ‘ચાલક’ની પવિત્રતા ચાલી ગઈ છે. શાલક આજે ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છે. જે રીતે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ માનવકલ્યાણના બદલે આજે માનવસંહાર માટે થઈ રહ્યો છે એ જ રીતે આજે ચાલકોનો ઉપયોગ શાતા આપવાના બદલે અજંબો, અસ્થિરતા અને દેશ તેમજ વેરની આગ પ્રસારવામાં થઈ રહ્યો છે. શાલક આજે કમાવા માટેનું, સત્તા અને ધનપ્રાપ્તિ માટેનું કદાચ સૌથી અસરકારક સાધન બની ગયો છે અને એટલે એની પવિત્રતા ચાલી ગઈ છે.

નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા અને ચિંતાત્મક લેખો દ્વારા વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ પામનાર મોહમ્મદ વલીભાઈ માંકડનો જન્મ ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૮ના રોજ ભાવનગર જિલ્લાના પાળિયાકમાં થયો હતો. પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ લઈને વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી તરીકે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કોલેજમાં દાખલ થયા, પરંતુ સ્નાતક થવાનું ન બન્યું. ગાંધીની શીખ, ચિત્રકળા ફાવે છતાં પણ તેમાં આગળ વધવાનું ન બન્યું અને ઇન્ટર સાયન્સમાં તો અભ્યાસ આટલો. ડૉક્ટર થવાનું સ્વપ્ન સફળ ન થયું. ઇચ્છા તો ખેતીવાડીના અભ્યાસની હતી તે પણ શક્ય ન બન્યું. અને ઈ. સ. ૧૯૫૦માં ‘ફૂલછાબ’ દૈનિક થતાં એ અને ભૂપત વડોદરિયા બંને એમાં જોડાયા. બીમાર પડતાં રાણપુર છોડીને પાછા પાળિયાક આવ્યા. બીજા વર્ષે બોટલ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક બન્યા. અગિયાર વર્ષ શિક્ષણકાર્ય કર્યા પછી રાજકોટમાં ભૂપત વડોદરિયાએ શરૂ કરેલ સામયિક ‘તુષાર’ના તંત્રી બન્યા. વળી એ પણ છોડ્યું. ફૂલછાબમાં પુનઃ જોડાવાની તક હતી, પરંતુ માત્ર લેખન ઉપર જીવવાના અભ્યરણોએ સુરેન્દ્રનગરમાં સ્થિર થઈને ત્યાં અઢાર વર્ષ રહ્યા. ૧૯૮૧માં ‘સંદેશ’માં જોડાયા. ૧૯૮૨માં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો પ્રારંભ થતાં પ્રથમ અધ્યક્ષ બન્યા. ૧૯૮૪માં ગુજરાત પબ્લિક સર્વિસ કમિશનના સભ્ય થયા. ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈને ગાંધીનગર સ્થિર થયા. આજે એણી વર્ષે ત્યાં

જ રહે છે.

‘જીવનને મેં લિલિધ રંગોમાં જોયું અને નિરૂપું’ એવું કહેનાર મોહમ્મદ માંકડની સર્જકપ્રતિભા વિવિધ પુસ્તકોથી પુરસ્કૃત થઈ છે. એમની રચૂળ મુદ્રા તો સર્કેટ લેંચો ને સર્કેટ ખમીસથી પમાય છે. એ જ ચીથિ છે એમની સાકાઈને. વિચાર, આચાર ને વ્યવહારમાં પણ દેખાય સાકાઈ. આ સાકાઈ પડછે છે ચોખ્યું મન. કશાય આચારમાં પડ્યા વગર કયાસાહિત્યમાં સક્રિય રહીને સર્જન કરનાર મોહમ્મદ માંકડને ઈ. સ. ૨૦૦૭નો રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્ર અપાયો. તે એમની વ્યાપક લોકચાહનાની સાહિત્યિક સ્વીકૃતિ છે.

મારા સમકાલીન કવિ શ્રી જલન માતરી | ચિનુ મોદી

પત્નીને સ્મશાને અગ્નિદાહ આપી પતિ ઘેર આવ્યો. આવી અને આટલે બેઠી અને થોડી વારમાં જ આકાશમાં વાદળો ઊભટ્યાં – વાદળોના ગડગડાટ અને વીજળીના ધડાકાભડાકા સંભળાવા લાગ્યા.

પતિએ આકાશ સામે ઊંચે જોયું અને મૂત પત્નીને ઉદ્બોધન કરીને પૂછ્યું : ‘પહોંચી ગઈ ?’

હું ઘણી વાર જલન માતરીને મુશાવરામાં રજૂ કરતી લખતે આ ‘જોક’ કહી પ્રસ્તુત કરું છું અને કરું છું :

‘તમે મુશાવરામાં મોડા પહોંચ્યા હોવ અને હજી ઓડિટોરિયમમાં જવ ત્યારે ‘વાહ’ ‘વાહ’ ‘કુબારા’ ‘કુબારા’ ‘ઇશાઈ’ એવી બૂમો સાથે તાળીઓના ગડગડાટ સાંભળો તો માની લેવું કે શ્રી જલન માતરી ગઝલો વાંચી રહ્યા છે.’

શ્રી જલન સાહેબને શ્રી શીખિત દેસાઈ યોગ્ય જ રીતે મુશાવરામાં વાહ વાહની શાહી લૂટ ચલાવતા રજૂઆતના બહારવટિયા કહે છે. મેં એમની સાથે મુંબઈ, કોલકતા જેવા ગુજરાત બહારનાં અનેક મોટાં શહેરોમાં મુશાવરા સાથે વાંચ્યા છે, તો લખતર, વીરમગામ, ખંભાત જેવા નાનાં નાનાં શહેરોમાં પણ અમે સાથે ને સાથે મુશાવરામાં હોઈએ. પણ, પ્રત્યેક નાનાંમોટાં શહેરમાં શ્રી જલન માતરીને સંચાલક પ્રસ્તુત કરે ત્યારે ત્યાં તરત તાળીઓ અને વાહવાહની સો એ સો ટકાની ખાતરી હોય કારણ કે જલન માતરી કવિતા વાંચવાના હોય.

પણ, આનો અર્થ એ નથી કે જલનસાહેબ કેવળ મુશાવરાઓમાં તાળીઓ ઉઘરાવનાર, રટીક-કાફિયાને રમતોથી સામાન્ય શોતા માત્રને જ રીઝવનાર ગઝલકાર છે. બહુ વરસો પહેલાં ‘સુખનવર’ શ્રેણીમાં મેં શ્રી જલન માતરી માટે નોંધ્યું હતું : ‘વાંચવામાં ઉત્તમ લાગતા ગઝલકારોને મુશાવરામાં આવે હુટ આઉટ કરી બેસાડી દીધીલા મેં જોયા છે. એ જ રીતે મુશાવરા લૂટી જનાર ભાવકોની ભારે દાઢ મેળવનાર, કઈ કેટલાય કોલ ડિન્ટમાં વાંચવા બેસીએ ત્યારે ફિસ્સાકેસ સિદ્ધ થયેલા છે. જલન માતરી વાંચવે ને સાંભળવે સરખા સારા શાયર છે.’

ગઝલ માટે મારું માનવું છે કે એ સમજાય એ પહેલાં ઝિલાઈ જવી જોઈએ – શ્રી જલન માતરી રજૂ કરે છે :

શ્રદ્ધાનો હો વિષય તો પુરાવાની શી જરૂર કરવાનમાં તો ક્યાંય પયંબરની સહી નથી.

આ શેર વિદ્યુતવેગે મુશ્કારામાં મોટા ઓટોટોરિયમમાં પ્રવંડ તાળીઓના પડવા નિપજાવતો હોય છે. પણ, એનું અર્થવિશ્વ અશેષ રીતે કેટલા શ્રોતાઓને હાથવળું હશે ? આ શેર માત્ર તાળીમાર શેર નથી. એમાંની ફિલરૂટ્ટી બે પંક્તિના આવકાશ વચ્ચે ઠંડીઠંડીને ભરવામાં આવી છે. કવિ આ શેર દ્વારા એવું પ્રતિપાદિત કરે છે કે જ્યાં શ્રદ્ધા છે ત્યાં તર્કનું જટિલ – ગૂંચવનારું જાળું બાઝતું જ નથી. શ્રદ્ધા એ ન્યોચ્છાવરી છે. મનુષ્યને એ તર્કભીત બનાવે છે. કોઈ પણ ધર્મપુસ્તક આખા સમાજને અનેક કરવાનોથી બાંધે છે – સાંધે છે. એ પ્રશ્ન નથી કરતો કે આ કરવાન કોની સહીથી કરવાવવામાં આવી રહ્યાં છે. એ કરવાન આપનારની સહીનો મોહતાજ નથી એટલું જ નહીં, એની એને પરવા પણ નથી. પણ, આ કરવાન કેવળ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારી અને આચારવાની કરજ હલક પાડતું હોય છે. આવી ગંભીર અર્થ પહેલા શ્રવણે ન પણ પહોંચે, આમ છતાં આ શેર મુશ્કારામાં દાકે કાબિલ કેમ બને છે ? કારણ કે આ શેરનું ભાવ અને ભાષાનું વિશ્વ પરંપરા સાથે જોડાયેલું છે.

શ્રી જલનસાહેબની મહદ્ ગઝલો પરંપરાપ્રિય વિષય અને ભાષા સાથે પનારું પાડે છે. સદા પ્રત્યાયનક્ષમતા એ એમની ગઝલનું વિલક્ષણ તત્ત્વ છે. એમની ગઝલની ભાષા અને ભાષાત્મીકી પરંપરા સાથે જોડાયેલાં હોવા છતાં એમના વિચારો પરંપરાને પડકારનારા છે. અખો આજે હોત તો કેવી ગઝલ લખત – એના નમૂના જલનસાહેબના દીવાનમાંથી જ મળશે. જડ, બુહા, કૂર અસમાનતાવાળા આ સમાજની રચના અને એના રચયિતા બેઉ સામે એમનો આક્રોશ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ છે. એ કહી શકે છે :

તકદીર બુદ્ધ બુદ્ધોએ લખી પણ ગમી નથી,
સારું થયું કે કોઈ મનુજે લખી નથી.
બુદ્ધ અને ઈસ્લામ બેયમાં એમને એકસરખો અવિશ્વાસ છે. એ માત્ર બુદ્ધને જ નહીં, શ્રીમંતોને પણ એવા જ સપાટમાં લેતાં કહે છે :

ચલો એ રીતે તો ઓછી થશે ક્યારો ધરા પરથી,
સુણ્યું છે કે શ્રીમંતો ચંદ પર રહેલા જવાના છે.
શ્રી જલન માતરીમાં શારી નાંબે એવા, બાળી નાંબે એવા તેજબી કટાક્ષ છે અને એમને આખા, ભોજા અને શેયા ભગતની પંગતમાં બેસાડે છે.

પણ, જલનસાહેબના કેટલાક નાજુક શેર હચમચાવી નાંબે એવા હોય છે. એવો એક અજરાઅમર શેર છે :

કેવા શકનમાં પવંતે આપી હશે વિકાસ ?
નિજ ઘરથી નીકળી નદી પાછી વળી નથી.

આહીં પહાડ અને નદી એ પિતા અને પુત્રીનાં ભાવપ્રતીક છે, હિન્દુસ્તાનમાં સૌ કોમોમાં એમ મુસ્લિમ સમાજમાં પણ પરણાવેલી દીકરીની માવતરને છેક અતિમ શ્વાસ સુધી ચિંતા હોય છે અને બને પણ છે વાણી વાર એવું કે પહાડથી નીકળેલી નદી જેમ પહાડમાં આજન્મ પાછી ફરતી નથી એમ પિયરથી પરણાવીને મોકલેલી દીકરી ક્યારેક

જાવતી પાછી ફરતી નથી. ત્રણ વાર તલ્લાક બોલી છૂટી જતા પતિ અને દહેજ માટે અપારમાં લેતાં સાસરાંચાં એકસાથે આહીં પ્રચ્છન્ન રીતે છે, છે ને છે જ. અને આ સહુ એક Pathos સર્જે છે.

શ્રી જલન માતરીની તર્કશક્તિ પણ ક્યારેક શેરિયત માટે ખૂબ જ કારગત નીવડે છે. એક-બે ઉદાહરણ લઈએ :

હું એટલા જ માટે તો નાસ્તિક નથી થયો
ઠીંધર હશે તો કોંક દિવસ કામ આવશે.
આમાં એક પ્રકારની રમૂજ જેવું લાગે, પણ, આ કાલ્પ અને આપણને ગંભીર પરંપરા કરવા પ્રેરે એવું છે.

શ્રી જલન માતરીનું અસલ નામ સૈયદ જલાલુદ્દીન સઅહુદ્દીન અલ્લીયલ હુસૈની છે અને વલીના એ વંશજ છે. ખેડા જિલ્લાના માતર ગામમાં ૧૯-૧૯૩૪ના રોજ જન્મેલા આ શાયરે મોટ્રિક પાસ કરી, એસ. ડી. કોર્પોરેશનમાં નોકરી કરી અને અમલદાર તરીકે હવે એ નિવૃત્ત થઈ, અમદાવાદ ખાતે રહે છે. ત્રણ દીકરા અને એક દીકરીના પરિવાર સાથે વસતા જલનસાહેબ પાક મુસલમાન છે અને પાંચ વખતના નમાઝ છે. એમના મને ગમતા કેટલાક શેર પ્રસ્તુત કરી, મારી વાણીને વિરામ આપું :

ત્યાં સ્વર્ગ ના મળે તો મુસીબતનાં પોટલાં
મરવાની એટલે મેં ઉતાવળ કરી નથી.
જનતની ના બગાડ મજા જગમાં ઓ બુદ્ધા
એનો તો કર વિચાર કે ત્યાં આવનાર છું.

રોકી શકો તો રોકો સમયના પ્રવાહમાં
જાવંત છું પણ લાશની માફક તણાઈ છું.
છે કુઃખ કે લાશને કોઈ શણગારતું નથી
જાવંત છું, પણ, લાશની માફક તણાઈ છું.

છે પ્રશ્ન ત્યાંથી શું લઈ આવ્યો હતો ‘જલન’
આશ્ચર્ય શું જો ખાલી લઈ હાથ જાઈ છું.
શ્રી જલન માતરીને ૧૯-૫-૨૦૦૮ના રોજ વલી ગુજરાતીનો એક લાખ રૂપિયાનો પુસ્તકાર મળ્યો છે.

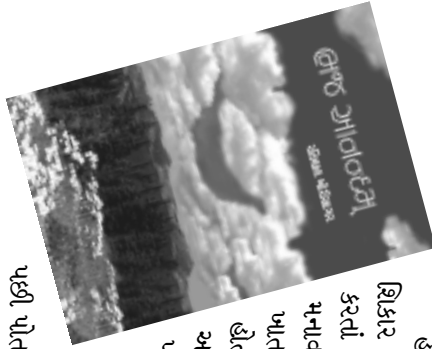

સામીક્ષા/અંશાવલોકન

નરતું ને ગરતું હાસ્ય | વિનોદ ભટ્ટ

પ્રજા આનન્દમ્ : લેખક : રતિલાલ બોરીસાગર, ગૂર્જર પ્રથરત્ત કથાલેખ, રતનપોળનાકા સામે, ગોળીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૨૪+૧૮૮, ઉપમાત રૂ. ૧૩૦/-

હાસ્ય અને વ્યંગ વચ્ચે જે પાયાનો ફરક છે તે એ છે કે હાસ્યના શિકાર યા આલંબન પર કટાક્ષકાર હસતો હોય છે ને પોતે હાસ્યપાત્ર કરતાં ઊંચા આસને બિરાજમાન છે એવું તે માનતો ને વાચકને મનાવતો હોય છે. જ્યારે હાસ્યકારનું વલણ લગભગ તો વિનોદ ખાતર વિનોદનું જ હોય છે. તેનામાં કશા સામે પુણ્યપ્રક્રીપ નથી હોતો કે નથી હોતો કોઈને સુધારી નાખવાનો ઉત્સાહ... એથી પણ આગળ જઈને હું તો માનું છું કે પોતાને જ 'ટાગેટ' બનાવી ખુદ પર હસવું એ અતિક્રમણું કામ છે. કારણ એ જ કે માણસનો પોતાના વિશે વણો ઊંચો મત હોય છે ને કદાચ આ જગતમાં સૌથી વધારે સ્વયંને ચાહતો હોય છે. એટલે તો અન્ય માણસ એણે તેની મજાક-મશકરી કરે એ તે સાંભળી શકતો નથી. તો પણ તેની મજાક-મશકરી કરે એ તે સાંભળી શકતો નથી. તો પછી પોતાની જ ટીબળ કરી તેમાંથી હાસ્ય નિષ્પાન કરવું વાણું જ કુહર હસી શકતો હોય એવો જણ અંગત રીતે મને વિશેષ ગમે છે. ઉ. ત. કચકડા પર ચાલી ચોચિન અને કાગળ પર જ્યોતીન્દ દવે.

જ્યોતીન્દ-વરાનાના હાસ્યકાર રતિલાલ બોરીસાગરનો હાસ્ય-નિબંધોનો સંગ્રહ 'પ્રજા આનન્દમ્' તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયો છે, જેમાં નરતું ને ગરતું હાસ્ય પુસ્તકમાં પાને પાને ઇલકાતું જોઈ શકાય છે. 'મો-સમ કૌન કુટિલ ખલુ કામી' એવું કબીરજીએ કહ્યું છે, જ્યારે રતિલાલ બોરીસાગરે પોતાને અક્કલના અધૂરા, બાવા, કોઈને ક્યારેય ના પાડી શકે નહીં એવા મનના મોળા, ફોર્મલ એજ્યુકેશન મેળવ્યું હોવાને કારણે ભણેલા કહેવાય પણ જીવનની યુનિવર્સિટીના તકન 'જ' વિદ્યાર્થી, માણસોમાં હોય છે એમાંની મોટા ભાગની નબળાઈઓ ધરાવતા ને એ કારણે થતી ગરબડને ઇબરડાની ઘટનાઓ તેમણે આપણી સમક્ષ નિર્દોષ ચહેરે રજૂ કરી છે. કોઈ એક ધાર્મિક સંસ્થાને ડોનેશન આપવા માટે તે બંકમાં જાય છે તો બંકના કાઉન્ટર પર ભેડેલી બહેન તેમને કહી દે છે કે પ્રક્ટ માટેનો બીજા બંકનો ચેક અમે સ્વીકારતાં નથી. 'તમે, તો આવતી કાલે હું રૂપિયા ૫૦ હજારની કેશ લઈને આવીશ...' પાન પણ લેતા આવજો.' એ મહિલા બોલી, જે સાંભળીને આ ગભરૂ લેખક ચમકી ગયા. કોઈ બહેન એક અજાણ્યા પુરુષ પાસે પાને મંગાવે એ તો આ સીવીલ લીટીના માણસ માટે

આધાતની ચરમ સીમા હતી. 'રૂવું પાન ?' બહેન તમાકુવાળું પાન તો નહીં જ ખાતાં હોય એની પાકી શ્રદ્ધા હતી તોય આજે મને કેશ લેવા પાછો મોકલે છે એમ કાલે પાનમાં તમાકુ નખાવી લાવવા પાછો મોકલે એમ બની શકે એમ માની મેં પૂછી લીધું.

'રૂવું પાન એટલે ?' આ પ્રશ્નથી હવે લેખક મૂંઝાયા. બોલ્યા : 'બહેન, તમે પાન લઈ આવવાનું કહ્યું એટલે...' આ સાંભળી એ બહેન જીવનમાં પહેલી જ વાર હસતી હોય એટલા જોરથી હસી પડી. બોરીસાગરની ઉમર અને ચહેરા પર દેખાતા બાધાપણને લીધે તે મજાક કરી રહ્યાં નથી એની એને ખાતરી થઈ હશે, એટલે ગુસ્સે થવાને બદલે તે હસી પડી. બોલી : 'પાન એટલે ઇન્ફર્મટેક્સનો પરમેનન્ટ એકાઉન્ટ નંબર...'

ઓહ !' બોરીસાગર છોભીલા પડી ગયા, પોતાના સ્વયંસિદ્ધ બાધાપણા પર તેમને ખુદને પણ હસવું આવી ગયું.

આ સત્તર નિબંધોમાંથી પસાર થતાં મરડ મરડથી માંડીને ખડખડાટ હસી પડાય છે, છતાં આ હાસ્ય ક્યાંય સરતું બનતું નથી કે સુરુચિને આંધ આવા દેવું નથી. તેમની પ્રકૃતિ જેવું જ કાવકું નિર્માળ અને નિર્દેશ હાસ્ય તે સર્જે છે. પોતાનાં વાણી-વર્તનથી કોઈને દુભાવવાનો તેમનો સ્વભાવ નથી, આને પરિણામે તેમની કલમમાંથી મધુર હાસ્ય નિષ્પાન થાય છે, કટાક્ષનો આશરો તે ભાગ્યે જ લે છે, એ તેમની 'લેન' જ નથી ઉ.ત. 'નરસિંહ મહેતા જેવી જ કસોટીમાંથી હું અત્યારે પસાર થઈ રહ્યો હતો. માત્ર અમરી સમસ્યાની વિગતમાં ફેર હતો. નરસિંહ મહેતાને વેવાણે આપેલા દસઝો એવા ઊના પાણીથી સ્નાન કરવાનું હતું ને મારે બિજાવી દે એવા ઠંડા પાણીથી. બિલકુલ રિવર્સ સિચ્યુએશન ! પણ નરસિંહ મહેતાને ભગવાન સાથેનાં - એસ.ટી.ડી., ફેક્સ, ઇન્ટરનેટ આદિ - સંઘળાં જોડાણો સુલભ હતાં એટલે ભગવાને વરસાદ વરસાદીને ગરમ પાણીમાં રૂચરી ઠંડું પાણી ભળવાની એમની સમસ્યા હલ કરી આપી હતી.'

સરકાર વલ્લભભાઈએ શીશી સૂંવાડ્યા વગર કાબલભાઈનું આપરેશન કરવા ડોક્ટરને કહ્યું હતું અને એ રીતે આપરેશન કરાવ્યું પણ હતું તેમ એનેસ્થેસિયા વગર આપરેશન કરાવવાનો વિચાર પણ મને આવી ગયો. જુદા જુદા મહાપુરુષોનાં જીવનમાં બનેલી આવી ઘટનાઓ વિશે હું પહેલી વાર જાણું છું ત્યારે એ જ પ્રમાણે મારું જીવન ઘડવાનો વિચાર મને આવશ્યક આવે છે; પણ મહાપુરુષોની કીર્તિ ઝાંખી ન પડી જાય એવી ઉદાત્ત ભાવનાથી હું એ વિચારોનો અમલ કરવાનું માંડી વાળું છું. આજે પણ સરકારની કીર્તિ ઝાંખી ન પાડવાના શુભાશયથી એનેસ્થેસિયા વગર આપરેશન કરાવવાનો વિચાર મેં માંડી વાળ્યો.'

પાચાં હાસ્યરસનાં પુસ્તકો વિશે ગુજરાતની પ્રજા વાણું ઓછું જાણે છે. મારાં પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તમ પુસ્તકો છે એ હકીકત હું એકલો જ જાણું છું... અલબત્ત મારા સાહિત્ય વિશે મને જેટલો ઊંચો અભિપ્રાય છે એટલો બીજાઓને નથી તે પણ હું જાણું છું.'

'આરતનો સૌથી ઊંચો જળાધોય કયો ?' એક સંજ્ઞન જળાધોયની જેમ જ મારા પર ખાબક્યા. મને થવું નાયગારાનો ધોધ ભારતમાં આવ્યો હશે તો મારો જવાબ સાચો

પડશે, ને ભારતની બહાર આવ્યો હશે તો સંકુચિત રાજ્યભાવનાના સીમાડા ઓળંગી ‘જય જગત’ની ભૂમિકા પર પહોંચેલી વિશ્વમાનવી છું એવું પરીક્ષકોને લાગશે અને આવા વિશાળ હૃદયનો માણસ જકાત-કારકુન હોવાને બદલે યુનોનો મહામંદી હોવો જોઈએ એવું પણ આ લોકોમાંથી કોઈને લાગે તો નવાઈ નહિ એવું માની મેં નાણગરાના ધોધનું નામ આપ્યું.’

‘ચાલનારનું ભાગ્ય ચાલે છે’ એવી મતલબનું એક મુક્તક અમારા શિક્ષકે બેઠાં બેઠાં સમજાવેલું.

ગ્રીબેશન હોય ત્યાં સુધી ડાહ્યાડમરા રહેતા કેટલાક કર્મચારીઓ કાયમી થયા પછી પોતાનું પોત પ્રકાશ છે તેમ પ્રારંભમાં નિરૂપકવી રહેલા ખરજવાઓ ધીરે ધીરે પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું.’

હાર્યના લક્ષરકા તો અહીં પુસ્તકની શરૂઆતથી દેખાય છે. પુસ્તકનું અર્પણ પણ ‘કેવી’ છે. અર્પણમાં બોરીસાગર લખે છે :

અર્પણ
મને પોતાને
મારા સમ, મને હું બહુ ગમું

લેખકના બે બોલ પણ બે જ છે : (૧) આનંદ (૨) આભાર.... બાકી બનાર્ડ શાે થતાં, નાટક કરતાં તેની લાં...બી પ્રસ્તાવના લખતાં, તેમને કોણ રોકી શકવાનું હતું !

આ સંપ્રાહના બધા જ લેખો તંદુરસ્ત હાર્યના આદર્શ નમૂનારૂપ છે ને વાચક આનંદલોકનો યાની બની પોતાના પરિવાર સાથે માણી શકે એવા સુંદર, મજાના થયા છે, પણ મને આ સંપ્રાહમાં છેલ્લે મુકાયેલ લેખ ‘સુદામાનો પેશન કેસ’ વિશેષ ગપ્યો છે – આ લેખના કર્તા લેખે મારું નામ જોડવાનું મન થાય એટલી કંકડો થયો છે. એ લેખમાંથી એક કંકડો ઉતારી માસી વાત પૂરી કરીશ.

‘સુદામાજી શ્રીકૃષ્ણને મળવા તાંદુલ લઈને ગયા પછી પોતાના કામ માટે સરકારી કચેરીમાં ‘તાંદુલ’ લઈ જવાની પ્રથા કળિયુગમાં અસ્તિત્વમાં આવી. કેટલાક સરકારી અધિકારીઓ પોતાની પાસે આવનાર સુદામાને ન ઓળખતા હોય એ બનવાજોગ છે, પણ ‘તાંદુલ’ને તો ઓળખતા જ હોય છે.’

પાંચમો પડાવ | રમેશ આચાર્ય

‘કોઈ બીજું એક’ : હરેશ ‘તથાગત’, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પુ. ૯+૧૦૧ = ૧૧૦, દિ. રૂ. ૫૦/-

શ્રી હરેશ ‘તથાગત’ના ‘ઓટલે’ (૧૯૭૪), ‘સિલિક્કસ’ (૧૯૮૪), ‘સાક્ષીભાવ’ (૧૯૮૫) અને ‘અલબત’ (૧૯૯૦) એમ ચાર ગાઠલસંપ્રાહો આ પૂર્વે પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા

છે. એમણે કેટલાક સંપાદનો પણ કર્યાં છે. વળી ‘ગુજરાતી ગાઠલ : ગતિ અને ગરિમા’ એ વિષય પર એમનો મહાનિર્વંધ છે. આમ, આ કવિ સાહિત્યના જે સ્વરૂપ સાથે કામ પાડે છે તે સ્વરૂપથી સંપૂર્ણપણે માહેર છે. એટલે જ્યારે તેઓ ‘કોઈ બીજું એક’ નામે પાંચમો ગાઠલ-સંપ્રાહ લઈ આપણી પાસે હાજર થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની પાસે આપણી અપેક્ષા વધી જાય છે. તેઓ ઓશોમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને આ સંપ્રાહ તેમણે ‘રહસ્યદર્શી, સંબુદ્ધ, સદ્ગુરુ ઓશોના સૂરજમુખી-શા કવ્યાત્મક સ્મિતને’ એ અર્પણપંક્તિઓ લખી સર્વદંત હરેશ ‘તથાગત’ (સ્વામી આત્મપ્રભાત) તરીકે અર્પણ કર્યો છે. કોઈ પણ સર્જકની કૃતિનું કૃતિલક્ષી મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ, પણ સર્જકના ભાવલેખને જણવા-સમજવા માટે ક્યારેક સર્જક અંગેની કેટલીક માહિતી પૂરક માહિતી તરીકે સરસ રીતે ઉપકારક નીવડી શકે. એટલે આટલો ઉલ્લેખ.

શ્રી હરેશ ‘તથાગત’ એમના કાલ્પસર્જનમાં ગાઠલ-સર્જનને જ મુખ્યત્વે સ્વીકાર્યું છે. એ વાદને ગાઠલ-ગાન વિશેષ ભાવે છે, કાવે છે. એ જીવનને એક ઉત્સવ તરીકે સ્વીકારે છે. જીવનનાં સુખ-દુઃખ, તડકી-છાંચડી, અરે, મૃત્યુને પણ તેઓ એક ઉત્સવના પ્રસંગ તરીકે માણે છે અને નિરૂપે છે. આ સંપ્રાહમાં તેમના આ ભાવલેખચારને નિરૂપતા ઘણા શીર આપણને સોંપડે છે :

‘કૃમ છો ૪ પૂછી શકું છું મૃત્યુ જેવા મૃત્યુને –
એટલો હળવો થયો છું – આટલે આવ્યા પછી !

નિજનાં મરણખત પર કહું સાચી ચહી,
હો એટલી નિર્લેપ માસી જિંદગી !

મૃત્યુની તારીખ-શા ભેદી ખુલાશા –
ભય ઉમેરે શ્વાસની નિત આવ-જામ !

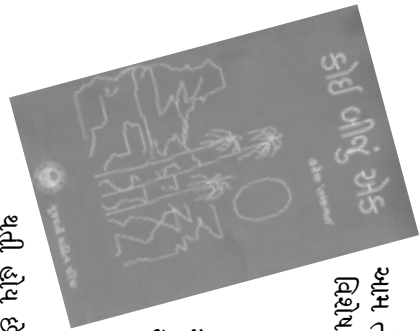
મૃત્યુની ઉપસ્થિતિ, તેની સંભાનતાને સામે છેડે તેઓ જીવનને તેના અનેક પરિમાણ સાથે જાણે છે અને માણે છે. શાશ્વત તત્ત્વ પ્રત્યેની તેમની શ્રદ્ધા જુઓ કેવી સારસા રીતે આ શીરમાં અભિવ્યક્ત થઈ છે :

સદા એક અજવાલ સાથે રહ્યો છે,
કદી દીપ કર્યાં ન એની નજરનાં !

જિંદગીની ખેડેલી અડધી સફરની પ્રાપ્તિ અને નિષ્ફળતાની વાત તેઓ નીચેના શીરમાં સુંદર રીતે નિરૂપે છે :

ઘરેણું અમારું અધૂરૂંપ અમોલી –
અમે સંસ્પારણો અડધી સફરનાં !

જિંદગી છે, જીવન છે એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિને તેનામાં વસાતું ‘કોઈ બીજું એક’ જિંદગીના હરએક મોડ પર આંતરે છે. કવિ તેમાંથી કઈ રીતે બાકાત રહી શકે ? કાલ્પસંપ્રાહના મુખપૃષ્ઠના ચોથા પૃષ્ઠ પર સ્થાન પામેલી અને સંપ્રાહના પૃષ્ઠ ૮ પર મુદ્રિત થયેલી ‘કોઈ બીજું એક’ આ સંપ્રાહની કેટલીક સળંગ સફળ ગાઠલમાંની એક ગાઠલ છે.

આમ તો આખી ગાઝલ ભાવક સામે મૂકવા જેવી છે છતાં તેમાંના મને વિશેષ પસંદ પડેલા શેર અને પ્રસ્તુત છે :

કોઈ બીજું એક છે જે ભીતરે -
માર્ગ અંધવચ, રોજ મારો આંતરે

આમ છે જો કે અસંભવ વાત, પણ -
પત્ન તો કહિયું, કદાચિત મન મરે !

કથાકની પ્રાપ્તિની, કચી લાગણી-પ્રેમની અભિવ્યક્તિ ભવે સંયમિત સૂરમાં પણ જો આપણને ગાઝલમાં જાણવા-માણવા ન મળે તો જાણો કચીક અધૂરપની અનુભૂતિ ભાવકને થતી હોય છે. પણ આ કવિ એવી અધૂરપ વર્તવા દેતા નથી.

કું જ ના સામે મળે તો પરવરે,
તું મને સામે મળે છે ત્યાં સુધી !

એમની ગાઝલમાં ક્યારેક પુરા-કલ્પન પણ બહુ સરસ રીતે ગૂંથાઈને આવે છે :

ચાખ શબરી બની બધી થટ્યા -
જે કશું દે મને તપાસી દે !

કવિ સપ્તમીથી ઊંડે તળિયા સુધી પણ એમની ગાઝલમાં ગતિ કરે છે ત્યારે ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન સુલભ થાય છે :

એકલું જવાય એને જન્મ વાણ -
સર્વનો થઈ જાય એ અવતાર છે !

કેમ પહોંચાય બ્રહ્મપર્યત, કે -
અટક્યા મોહની સગાઈમાં !

કવિ એમના વિવિધ ભાવ ફક્ત સુષુક્ટ સુષુક્ટ રીતે જ નિરૂપે છે એમ નથી. ક્યારેક તે હળવા આક્રોશ સાથે કે થોડી બોલકી રીતે આજના માણસની વાત આપણી સમક્ષ મૂકે છે :

માણસ માતર દલાલ થઈ ગયો છે,
પાનખરની ટપાલ થઈ ગયો છે !

ઝાંઝા ભાળી પખાજની પડખે -
ઢવ શું એકતાલ થઈ ગયો છે !

મારો કવિ ક્યારેક તેની અભિવ્યક્તિને સગોટ અને અર્થવાહી બનાવવા નવો શબ્દ કે શબ્દસમૂહ બનાવી પ્રયોજે છે, ત્યારે તે શબ્દો સર્જકની સર્વશક્તિના પરિચાયક બની જતા હોય છે. પૃષ્ઠ ૨૪ પરની ગાઝલમાં આપણને આવા બે શબ્દો : ‘મૌન પાંચમ’ અને ‘સુખતુષા’ સાંપડે છે.

આમ, ‘કોઈ બીજું એક’માંથી પસાર થતાં આપણને ઢવનું, જગત, મૃત્યુ, પ્રેમ - એમ સંસારની પીડા અને પ્રેમ ક્યાંક હળવી રીતે તો ક્યાંક આક્રોશ સાથે સરળ, સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે આ ગાઝલોમાંથી પસાર થતાં સાંપડે છે. ઢવન અને જગતને ઉજાર કરતાં ઉપર ભાવકો સામે રજૂ કરેલા શેર જેવા બીજા પણ શેર આ સંગ્રહમાંથી સાંપડે તેમ છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રણયના વિવિધ ભાવ-આવિર્ભાવ તથા અધ્યાત્મ અને ચિંતન કોઈ પણ સારા ગાઝલકારની ગાઝલમાં માણવા-પ્રમાણવા મળતા હોય છે. અહીં ભાવકને એ પર્યાપ્ત માત્રામાં મળે છે. એ ભાવ-આવિર્ભાવ આગળક નથી, સહજતાથી તેમની ગાઝલમાં આવે છે.

આ કવિ પાસેથી આપણને અગાઉ ચાર ગાઝલસંગ્રહો સાંપડ્યા છે. આ એમની પાંચમો ગાઝલસંગ્રહ છે, પાંચમો પડાવ છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને તેમની પાસેથી વિશેષ અપેક્ષા રહે. અહીં ભાવકની અપેક્ષા મહદંશે સંતોષાય છે એટલું નોંધીને આપણે સહજતયા આ સંગ્રહને આવકારીએ.

તપસ્વી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ અને રસપ્રદ કથાનકોનો મધુપર્ક | હરીશ વટાવલાળા

મહારાજના મુખેથી અને બીજી વાતી : પુન:મુદ્રણ ૨૦૦૩, સંપાદક : મગનભાઈ જી. પટેલ, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ડિમાઈ, પૃ. ૨૬૮, ડિ. રૂ. ૧૪૦/-

પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ (૨૫-૦૨-૧૮૮૪ - ૧-૦૭-૧૯૮૪) એમના સત્તાયુ વર્ષમાં સેવાકાર્યમાં સતસહસ્રે દીવા પ્રકટાવી તેના તેજને અકર્ષક રાખીને આપણી વચ્ચેથી વિદાય થયા. એમની વિદાયને પણ ચોવીસ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. એમના વિશે, એમનાં કાર્યો વિશે થાણું થાણું વાંચ્યું છે, એટલું જ નહિ, એમને સેવાકાર્યો કરતા પણ જોયા છે, એમની સાથે નિરાંતે વાતો પણ કરી છે. એમના વિશેના ગ્રંથ ‘મહારાજના મુખેથી અને બીજી વાતો’માંથી પસાર થઈ રહ્યો છું ત્યારે દાદા મારી નજર સમક્ષ આવી ઊભા રહ્યા છે.

આજે પણ એમની સેવાની મહેક પ્રસારી રહી છે. સંવત ૧૯૭૨ના કારતક સુદ પૂનમના દિવસે મહારાજે ગાંધીજીનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં. પ્રથમ દર્શને જ તેઓ ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયા. એ જ દિવસે સાંજે પ્રેમાભાઈ હોલ (ભદ્ર, અમદાવાદ)માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વિશે ગાંધીજીના પ્રવચને એમના પર જાફૂદી અસર કરી. ત્યાર બાદ ૧૯૧૭ના નવેમ્બરની ૩, ૪ અને ૫ તારીખોએ ગોધરાની રાજકીય પરિષદમાં લોકમાન્ય ટીળક, વિહલભાઈ પટેલ વગેરેની હાજરીમાં દેશસેવા માટે ચોવીસ કલાક ઘડિયાળના કાંટે કામ કરનારા દેશને સમર્પિત એવા બહાદુર પુવકોને આહ્વાન આપ્યું અને મહારાજે દેશસેવક તરીકે પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. નામ નોંધાવવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પણ ખરા. ૧૯૨૦ના નાગપુર કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ગાંધીજીનું પ્રવચન સાંભળી મહારાજ

આભિભૂત થઈ ગયા. જાણે કોઈ ફિરસ્તો દેવાણી ઉચ્ચારતો હોય તેવી એમને પ્રતીતિ થઈ. એ પ્રવચનથી એમના જીવનમાં મોટો વળાંક આવ્યો અને પોતાના ચાર સંતાનો : મેઘાદત (પંડિતજી), વિષ્ણુભાઈ, મહાલક્ષ્મી અને લલિતાની જવાબદારી પત્ની સૂરજબાને સોંપી દેશસેવાર્થે આ નિર્વહની લોકસેવક સંતે ૧૯૨૧માં ગુલત્યાગ કર્યો.

મહારાજ તે દિવસથી જ ગાંધીપ્રારિત આર્કિયન, અપરિગ્રહ અને અનિકેત વ્રતધારી બન્યા, અને સેવાધારી અડીબમ સૈનિક બન્યા. જે દિવસથી ગુલત્યાગ કર્યો ત્યારથી એમણે એમની મિલકત સામે જોયું સુધ્યાં નથી. એટલું જ નહિ, જરૂરિયાત હોય તો પણ વર્ષો સુધી વૈશ્યાને સ્પર્શ કર્યો નથી. પોતે સુતર કાંતી અને ખાદીનાં કપડાં પહેરતા. વર્ષોનાં લગભગ ૮૦થી ૯૦ મીટર ખાદી થાય તેટલું સુતર કાંતતા અને તેમાંથી બે જોડ થાય તેટલું કાપડ પોતાની પાસે રાખી બાકીનું જરૂરિયાતવાળી વ્યક્તિઓને વહેંચી દેતા. વગર પગરખાંએ મહારાજે સતત ચાલીસ વર્ષ સુધી ચાલીને લોકોની સેવા કરી.

આ ગ્રંથના સંપાદકશ્રી મગનભાઈ જી. પટેલ તા. ૨૦૦૫-૧૯૫૫ના રોજ દાદાને મળ્યા અને તેમનાથી પ્રભાવિત થઈને દાદાનાં સેવાકાર્યોમાં તેમની સાથે ભોખધારી બનીને જોડાયા ત્યારે ભૂદાન આંદોલનનો એ મધ્યાહ્ન હતો. દાદાએ ભૂદાન પ્રવૃત્તિને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. સંપાદક કહે છે : ‘... ધન્યકાળે પૂરાં પાંચ વર્ષ દાદાની સમીપ રહેવાનું અને એમની જંગમ-જીવંત વિદ્યાપીઠમાં જીવનના પાઠ શીખવાનું જે સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું, એને હું ઈશ્વરની કૃપા માનું છું.’

સંપાદકશ્રીએ દાદાના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે દાદાનાં જીવન, વિચાર ને કાર્યને ઉજ્જવલ કરતી પાંચેક પુસ્તિકાઓ : ‘દાદાની સંજીવની’, ‘દાદાની દોરવણી’, ‘દાદાની વહેવારુ વાણી’, ‘સૌના દાદા’ અને ‘દાદાની છળયામાં’ આ પુસ્તિકાઓમાં શ્રી મગનભાઈએ દાદાને જેવા જોવા-જાણવા તેવા બતાવ્યા છે. તેમાં ક્યાંક કલ્પનાના રંગો નથી. એકેએક હકીકતને યથાતથ મૂકેલ છે.

આમ તો આ સંપાદક ૧૯૪૯માં બનાસકાંઠાના કુશાળ નિમિત્તે દાદાના સંપર્કમાં આવેલા અને દાદાનાં સેવાકાર્યોને નજીકથી જોયેલાં તે વૈચારિકશીલ પરિપક્વ થઈને ૧૯૫૫માં દાદા સાથે સેવાકાર્યોમાં જોડાયા. મ. જી. પટેલ છ ફૂટ ઊંચા દાદાના પગરખાં વિનાના પગે પગે ચાલ્યા. દાદાનાં સેવાકાર્યોને નજીકથી જોયાં. પદયાત્રા દરમિયાન દાદાની દર્યાંતકથાઓ, અનુભવવાણીની નોંધ કરતા રહ્યા. નિયામિત દાદા વિશે લખતા રહ્યા. પરિણામ સ્વરૂપે ‘મહારાજના મુખેથી’ પાંચ પુસ્તિકાઓ પ્રાપ્ત થઈ. એ પુસ્તિકાઓને પણ આ ગ્રંથમાં આમેજ કરેલ છે. મ. જી. પટેલે ક્યાંક લેખક તરીકેનો નિર્દેશ કર્યો નથી. પણ તેઓ આ ગ્રંથના સંપાદક જ રહ્યા.

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘માણસાઈના દીવા’ ગ્રંથ દ્વારા મહારાજના તપસ્વી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ રસપ્રાદ કથાનકો રૂપે વ્યક્ત કર્યો છે. તેમાં ‘મહારાજના મુખેથી અને બીજી વાતો’ ગ્રંથ ઉમેરો કરે છે. એટલું જ નહિ, દાદાને નજીકથી જોવા-જાણવાનો ભાવકોને અને નવી-જૂની પેઢીને લાભ મળ્યો છે.

આ ગ્રંથમાં મ. જી. પટેલ લખે છે : ‘એક ગામમાં અમારો ઉતારો હતો. કેટલાક હરિજનો દાદાને મળવા આવ્યા. ગામ આગેવાનોએ રૂ. ૭૦૦માં ૧૧૫ વીલા ખરાબાની

જમીન ખરીદેલી. એમાંથી ત્રણ વીલા જમીન એમણે એક હરિજનને ભૂદાનમાં આપેલી અને એની પાસેથી ૪૫૦ રૂપિયા લીધેલા ! આ હકીકત જાણીને દાદાનું દિલ વલોવાયું. એ બોલી ઉઠયા : ‘‘મને એ પહેલેથી ખબર હોત તો હું આ ગામનું પાણી પણ ન પીવત !’’ (પૃ. ૩૯)

પદયાત્રા દરમિયાન દાદાને થયેલા કડવા અનુભવોનું વર્ણન કરતાં મ. જી. પટેલ લખે છે : ‘...જ્યાં દરબરપર્શી વાતો કરવા છતાં કોઈનું રુવાંટુંપ ફરડે નહિ. કોઈ ભૂદાન કે સંપત્તિદાન આપવા તૈયાર જ ન થાય... ઘણી વાર સારી જમીન ધરાવતા જમીનકારો ‘જમીન આપવી પડશે’ એ ભયથી સાભામાં હાજર જ ન થાય... ‘ભૂદાનથી દેશનું કંઈ ભલું થવાનું નથી. ગરીબો દુઃખી છે એ એમના કર્મનું ફળ છે’ તો કેટલાક તો સાલાહ પણ આપે : ‘મહારાજ, તમે ગમે તેમ કરો પણ આ લોકો ચોર, એકી ને આળસુ છે. એ કદી સુધારવાના નથી.’ કેટલાક તો વિવેક ચૂકીને વાત કરે : ‘અમારી પાસે શું લેવાનું છે ? જાઓને શ્રીમતો પાસે ?’ તો કોઈ ગુસ્સે થઈ સંભળાવે : ‘એમ કંઈ ગળે ફાંસો દઈને જમીન નહિ લેવાય; સરકારને કહો ને કે ટેક્સ ઓછા કરે. બધી બાજુથી ખેડૂતોને શું કામ હરાન કરો છો ?’ (પૃ. ૩૯)

ઉત્તર ગુજરાતની પદયાત્રા દરમિયાન દાદાની સાથે રવામી આનંદ પણ હતો. દાદા સાથેનો એમનો પૂજ્યભાવ તેઓ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે : ‘‘હું તો રોજ સવાર-સાંજ માટી પ્રાથના વખતે પુષ્પશ્લોકો નાંચતો, પુષ્પશ્લોકો યુથિષ્ટિરઃ સાથે જ પૂજ્ય મહારાજનું નામ વર્તમાન યુગના પુષ્પશ્લોક તરીકે આજે વર્ષોથી લેતો હોઉં છું. પુષ્પશ્લોક એટલે પુષ્પના પર્વત !’’ (પૃ. ૪૧)

દાદાના ‘માનસપુત્ર’ એવા બલભભાઈ મહેતાએ દાદાનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. દાદા અને બલભભાઈ મળી ત્યારે એમની વચ્ચે પિતા-પુત્ર જેવો સંબંધ હંમેશાં જણાય. બલભભાઈએ દાદાને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછેલા અને તેમાં તેમણે આ પ્રશ્ન પણ પૂછેલો : ‘તમે પાટણવાડિયા કોમને શી રીતે વશ કરી ?’ એનો જવાબ આપતાં મહારાજે કહ્યું : ‘... હું એમને મોઢે કહીને જે કાંઈ કરાવી શકતો એના કરતાં મારો પ્રેમ એમની પાસે વધારે કામ કરાવી શકતો...’ (પૃ. ૨૪૫)

મોટી યોજના ઘડવાની પોતાનામાં શક્તિ નથી એમ નક્ષત્રીથી કહેનાર દાદાએ એટલી જ ઋજુતાથી કહ્યું છે : ‘મારી આંખ સામે કોઈ કામને પડેલું જોઉં છું; ત્યારે અત્યંત વફાદારીથી અને મારી બધી શક્તિ વાપરીને હું એને પાર પાડવા પ્રયત્ન કરું છું. મન, બુદ્ધિ અને શરીર ત્રણેય રેડીને એને સિદ્ધ કરવા મથું છું. મારી સફળતાની કોઈ ચાવી હોય તો તે આ જ છે. (પૃ. ૨૪૫) જેની નોંધ શિક્ષણવિદ યશવંત શુક્લએ પણ તેમની ‘પદયાત્રાની પ્રસાદી’ની પ્રસ્તાવનામાં લીધી છે.

અસ્પૃશ્યતા વિશે પણ દાદાના વિચારો જાણવા જેવા છે. હરિજનોનો પક્ષ લઈને એક કાર્યકર્તાએ દાદાને વાત કરી. દાદાએ એમની વાતો ખૂબ ધીરજ અને શાંતિથી સાંભળી લીધી. પછી દાદાએ જે જવાબ આપ્યો જે આજે પણ પ્રસ્તુત છે : ‘હરિજનોનો તમે પક્ષ ન લેશો. એમની કલ્યાણ પણ ન ખાશો. એમની પાસે જઈ એમની નબળાઈઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો. એમની પાસે વ્યસનો છોડાવો, એમને કામ કરતા કરો. એમનામાં જે બીક

પેશી ગઈ છે તે દૂર કચાવો... મહેનત કરી જીવવાનો તમને લક છે. આ તાકાત એમનામાં ફળવવાની છે. એમ ન કરતાં કયા ખાશો તો સેવાને બદલે કુસેવા થશે. અસ્પૃશ્યતા તો હવે જવા બેઠી છે. પણ એમના કુર્બુણો દૂર નહિ થાય તો અસ્પૃશ્યતા ગયા પછી પણ એ કુ:ખી રહેવાના.' (પૃ. ૨૧૨)

દાદા 'વાડભાગ' અને 'ભાજગાડ' બે શાબ્દો વિશે માત્રિકતાથી કહે છે : '.... વાડભાગ એટલે વાડવું અને ભાજગાડ, અને ભાજગાડ એટલે ભાજોલાને સાંધવું. ગામમાં કંઈક વાડભાગ થઈ હોય તો પંચાયત ભાજગાડ કરી આપતી, સામાધાન કરી આપતી. ભાજોલાને વાડ્યા પછી જે થાય તે સામાધાન.' (પૃ. ૧૬૮)

પૂજ્ય દાદા સમરસતાના ભાવને આ રીતે વ્યક્ત કરે છે : '... ગ્રામદાન એટલે ગામની બધી જમીન સહિયારી. કોઈ જમીનનો માલિક પણ નહિ ને કોઈ જમીન વગરનો પણ નહિ. કંઈક વિચાર આવે તો તે ગામ સમસ્તનો આવે, વ્યક્તિનો નહિ. ગામને લક્ષમાં રાખીને જ બધી યોજનાઓ થાય. ખેડૂત, સુશાર, લુહાર, ઘાંચી, વણકર, વાળંદ, મોચી, ચમ્પાર વગેરે પોતપોતાના ધંધા રોટલા માટે કરે ને વહેંચીને ખાય. કોઈને કોઈ પણ બહારથી ખરીદવા જવું ન પડે. ગામમાં કોઈ ઊંચો નહિ ને કોઈ નીચો પણ નહિ. કોઈ અમીર પણ નહિ ને કોઈ ગરીબ પણ નહિ... બધા જ વર્ગના લોકો ગામને સુખી અને સમૃદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાના ધંધા કરશે... ગ્રામદાનનો આ હેતુ છે....' (પૃ. ૧૬૪) દાદાની દષ્ટિમાં સામાજવાદની અને સમરસતાની એક નવી જ દિશિ છે. દાદા તો કહેતા : 'ઈશ્વરે આપણને જે શક્તિ આપી હોય તે લોકોના ભલા માટે વાપરવી.' (પૃ. ૧૮૦) તેઓ કહે છે : 'ચિક્કાની નકલી સંપત્તિનો યુગ હવે આથમી રહ્યો છે. એનો મોહ છોડીશું નહિ તો આપણે કુ:ખી થવાના છીએ. આપણે સુખી થવું હોય ને દેશને સુખી બનાવવો હોય તો ચિક્કાની આસુરી સંપત્તિના મોહમાંથી મુક્ત થઈ સાચી સંપત્તિ વધારવી પડશે એ માટે આપણે સક્રિય પુરુષાર્થ કરવો પડશે. રૂપિયા ઉપર જીવવાની ટેવો છોડવી પડશે. એ માટે જાતમહેનત કરવાની ટેવ પાડવી પડશે, જરૂરિયાતો ઘટાડવી પડશે, તથા ઉત્પન્ન કરીને ખાવાનો સંકલ્પ કરવો પડશે.' (પૃ. ૧૮૮)

સાલ્યતા અને સંસ્કૃતિના પાથારૂપ સ્ત્રીનું સન્માન જાળવવા દાદાએ કાકાસાહેબ કાલેલકરને પાઠ કરી સ્ત્રીઓના ચાર પ્રકારનો ઉલ્લેખ સ-રસ અને સંતર્પક રીતે કર્યો છે. આ ગ્રંથના સંપાદક અને સેવાદાતૃત્વથી શ્રી મગનભાઈ શ્રી. પટેલે પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાન અને ભક્તિને ધ્યાનમાં રાખી મહારાજની સેવા કરી અને જે કંઈ એમને પ્રાપ્ત થયું તેનો લાભ વાચકો, ભાવકોને આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રાપ્ત થયો છે. આ ગ્રંથ દરેકે વસાવવા જેવો છે, વાંચવા જેવો છે.

'હુડુ' - એક રસાળ ઐતિહાસિક નવલકથા | નિમેષ પટેલ

હુડુ : લે. નરોત્તમ પલાણ, પ્ર. ગુર્જરે ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૮૫૪૦૦, ઈ. ૩. ૨૦૦/૧

પ્રસિદ્ધ વિવેચક, પુરાતત્ત્વવિદ અને લેખક શ્રી નરોત્તમભાઈ પલાણ વિખિત નવલકથા 'હુડુ'નું વાચન એક આનંદપ્રદ અનુભવ બની રહ્યો. ૧૯૨૫થી ૧૯૪૮નો વર્ષો દરમિયાન ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કરેલો અહિંસક વિરોધ, સમાંતરે નવલોદિયાઓનો હિંસક દેશપ્રેમ, અલગ પાકિસ્તાનની માગ અને એને પગલે ૧૯૪૭થી શ્રીમવાદની હુતાશનીની પશ્ચાદ્ભૂતિમાં જૂનાગઢમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય કેટલું નક્કર હતું તેનો ઐતિહાસિક અને રોચક ચિતાર 'હુડુ'માં છે.

પ્રસ્તાવનામાં લેખક નોંધે છે તેમ 'હુડુ' એક પ્રતિબદ્ધ નવલકથા છે. એટલે જ એમણે નવલકથાને 'એ મુસલમાનો જે હિન્દુઓ તરફ નારાજ છે અને એ હિન્દુઓ જે મુસલમાનો તરફ નારાજ છે'ને અર્પણ કરી છે. 'હુડુ' શીર્ષક જ દરિયાનાં સ્પષ્ટ કરાયું છે તેમ 'હુડુ' એટલે પોરબંદરથી સીમનાથ વચ્ચેના દરિયામાં લગભગ દરેક ચોમાસાની સાથે સુસવાટા મારી ફૂંકતો વિચિત્ર પવન જે નદીનાં મીઠાં જળ જોતજોતીમાં કડવાં કરી નાખે છે, નદીનાં વહેણ અવળાં કરી નાખે છે અને જાનમાલનું નુકસાન પણ કરે છે. આ બહારનો 'હુડુ' છે. સાથેસાથે સમગ્ર નવલકથામાં વારંવાર દ્વિતિ થતો 'હુડુ' અંદરનો પણ છે. 'ગુજરાતનો વાણિયો ન કસાયો (ગાંધીજી) પણ ગુજરાતનો ખોજો (ઝીણા) એમાં કસાઈ ગયો' (પૃ. ૩૧૨)થી સ્પષ્ટ થતો બ્રિટિશ પ્રેરિત શ્રીમવાદ અને એ કારણે વડરેલું હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય એ અંદરનો 'હુડુ'. 'આ હુડુ કેટલાનાં જીવન ખારાં બનાવશે ?' (પૃ. ૧૫૭)નો લેખકનો પ્રશ્ન શીર્ષકની યથાર્થતા પ્રગટ કરે છે અને યથાર્થતા સમગ્ર નવલકથામાં પડવાતી પણ રહે છે.

'હુડુ'માં પાત્રોની ભરમાર છે. રામ, અલક, રજુ અને પુનુનાં ચાર મુખ્ય પાત્રોની આસપાસ અન્ય પાત્રો - ધર્માલયના માણિશંકર ભટ્ટ, એમનાં પત્ની સંતોષલા, જૂનાગઢના નવાબ મહીબતખાન, દીવાન સરદાર મહંમદખાન, રજુનાં બહેન મોતીબુ, જૂનાગઢના હરિપ્રસાદ, મુસ્લિમોના સ્થાનિક નેતા કાઠીસાહેબ, અમીનલોગમ અને બીજાં અને પાત્રો નવલકથાના પ્રવાહમાં ચોક્કસ અંતરોલે ભળતાં જાય છે. લેખનશૈલી એટલી રસાળ છે કે આ પાત્રોના આલેખન માટે લેખકને કોઈ સભાન પ્રયત્ન નથી કરવો પડ્યો. એક કુશળ વાર્તાકારને છાજે એ રીતે આ તમામ પાત્રો પોતાના સંવાદથી અને નવલકથામાં તેમને ફળવારેલ ભૂમિકામાંથી જ પોતપોતાનું અલગ ભિન્ન ઊભું કરતા રહે છે. આયાસથી વધુમાં વધુ કસબ લાવી શકાય, કળા નહીં - એ ગૃહીતને ધ્યાને રાખીએ તો 'હુડુ'માં લેખકે કળાના સાહજિકપણાનાં ઉત્તુજ શિખરો સર કર્યાં છે.

નવલકથાની શરૂઆતમાં રામ નામનો ગાંધીવાદના આદર્શથી રંગાયેલ યુવાન પોરબંદરથી જૂનાગઢ જઈ માણસિંહર ભટ્ટ સંચાલિત ‘ધર્માલય’માં રહી કોલેજ શરૂ કરે છે. કોલેજમાં અલક સાથે પ્રેમભાવેનું સાહચર્ય પ્રગટે છે. અલક હંમખયાલ યુવતી છે. સમાંતરે, મુસ્લિમ યુવક રજુને રામનો ગાઢ મિત્ર બતાવાયો છે અને પુનઃ રજુની પ્રેમિકા અને એ પછી એની પત્ની. ગાંધીવાદી રામ અને રજુ જૂનાગઢમાં અલગ પાકિસ્તાનની માગ સાથે ફેલાતા કોમી વૈમનરચના સાક્ષી બને છે અને આ વૈમનરચના વિરોધના તમામ પ્રયત્નોમાં મક્કમનાથી સામેલ પણ થાય છે. વચ્ચેવચ્ચે, નવાબ મહોબતખાનના બિનસાંપ્રદાયિકતા તથા જૂનાગઢના રાજ્યવહીવટમાં ઝીણાના સમર્થકોના પગપેસારાના પ્રસંગો આવતા રહે છે.

નવલકથાનું કલેવર ઐતિહાસિક છે એટલે લેખકે વાર્તાપ્રવાહમાં ‘ગદર’ ચળવળની અને હિંસક રાજવાદમાં માનતા ક્રાંતિકારીઓની વાતો પણ રસપ્રદ પ્રસંગોથી વણી લીધી છે. સાથે ગાંધીજીનો હિંસક રાજવાદ સામેનો વિરોધ રામના પાત્ર દ્વારા છતો થતો રહે છે. જૂનાગઢ હથિયાર ભરેલ ટૂંકને લઈ જતા સ્વામી શિવાનંદજીને રાજકોટથી જ રામ મોરબી પાછો વાળે છે એમાં અને ક્રાંતિકારીઓએ ટૂંકના પાટા ઉભેડી નાખવા કરેલા આયોજનને રામ વિકળ બનાવે છે એમાં આ વિરોધ લેખકે જીવંત કર્યો છે. અંતે દેશના ભાગલા થાય છે, આરબી હકૂમતનું સૈન્ય તથા જૂનાગઢનો પ્રચંડ હિન્દુસ્તાનતરફી લોકમત જૂનાગઢને પાકિસ્તાનમાં ભળતા રોકે છે. અલક કરાચી થઈ સારાડિયાના સિંધુપુરમાં નિવાસિતોના કૃમ્પમાં આવે છે, એક અકસ્માતમાં પોતાનો એક પગ પણ ગુમાવે છે અને અંતે રામ અને અલક કાયમને માટે એક થાય છે. છેલ્લે, “શા માટે આપણેઆ મહારીવેડા છોડતા નથી?”ના ગમગીન, વેધક સવાલથી અલકનો લોખંડી પગ રામ પોતાના કપાળ પર ઠોકે છે. રામના મોઢે પુછાતો આ પ્રશ્ન લેખકે સ્વાતંત્ર્યોત્તર જનસમાજને પણ પૂછ્યો જ છે. શાંતિ-શાંતિ-ધર્મના વળગણ વિનાના સંતાનને જન્મ આપવા ઉત્સુક “રામને ઝીલવા આકાશ સ્વરૂપ થઈને સૂતેલી” અલકના વર્ણનથી નવલકથા અંત પામે છે.

ઇતિહાસકાર નવલકથા લખે ત્યારે ઇતિહાસ અને નવલકથા બન્નેને સરખો ન્યાય ન આપી શકે એ ભયરશ્યાન સ્વાભાવિકપણે રહે જ છે. પણ લેખક આ ભયરશ્યાનથી શરૂઆતથી જ સાભાન રહ્યા છે. પ્રસ્તાવનાથી જ લેખક સ્પષ્ટ છે કે “...અહીં ઇતિહાસ બહારનું કશું નથી, છતાં આ ઇતિહાસનું પુસ્તક નથી, આ નવલકથા છે.” (પૃ. ૬) અને ઇતિહાસને આધાર રાખીને પણ લેખક એક રસાળ નવલકથા ઉપજાવી શક્યા છે એ એમની લેખનશિલ્પ છે.

‘હુલુ’ના પ્રસંગો, સંવાદોમાં લેખકની ફિલસૂફીની ઝાંચ પ્રગટતી રહે છે, એ કારણે ‘હુલુ’ના ઘણા સંવાદો અને નિરીક્ષણ યાદગાર બન્યાં છે અને લેખકની પ્રગલ્ભ અને તીવ્ર પ્રસન્નચિત્ત જીવનદૈનિકની ઝાંખી પણ કરાવે છે. લેખકનું જીવનસાભર વાક્ય જુઓ : “...ઠાંત જાય કે વાળ બરે – છેલ્લી ઘણ સુધી જીવન જીવવું એનાથી મોટો કોઈ ધર્મ નથી !” (પૃ. ૧૪૨) ટોલસ્ટોયની મહાનવલ ‘વોર એન્ડ પીસ’માં નાવિકા નતાશાની ફિલસૂફી “ધેર થોડ બી નાહિંગ લેફ્ટ ઇન લાઈફ બટ લૂ ડાય” (જીવનમાં મરવા શિવાય કશું બાકી ન રહેવું જોઈએ) યાદ આવે છે ?

“ધરમાં કોઈ કમાનારું નથી ?” “છે અને કમાતું નથી”માંથી પ્રગટ થતી રાજપૂતારીની પીડા જુઓ. “રામે અનુભવ્યું કે સ્ત્રી માત્રને પોતાના સાસરાપક્ષની સ્ત્રીઓ વિશે આવી વાતો (ખણખોદ) કરવી ગમે છે” (પૃ. ૧૫૦)માં તત્કાલીન સમાજનું એક નાનું પણ સચોટ નિરીક્ષણ છે.

એ જ રીતે “કુનિયાભરમાં જેલ્યા દેશો છે તે બધાનો ઇતિહાસ તપાસો – ક્યાં છે યુદ્ધની સમસ્યાનો હલ ?” (પૃ. ૩૬) સાહિર લુધિયાનવીની ૧૯૬૫ના ભારત-પાક યુદ્ધ પર લખેલ નોટમ “એ શરીફ ઇનસાનો”માં આવતા પ્રશ્ન “જંગ તો ખુદ એક મસલા (પ્રશ્ન) હૈ, જંગ ક્યા મસલોકા હલ હોગી ?”ની યાદ દેવડાવે છે. પૃ. ૮ પરના વાક્ય “બ્રાહ્મણને ભેદ અને વેદ બન્ને લોહીમાં હોય. વેદ એટલે જ્ઞાન અને ભેદ એટલે હુકર. આ ભેદ શેવાળ જેવો છે, એને હટાવો એટલે વેદ ઊગી નીકળે !”માંનું વૈચારિક ઊંડાણ સ્પર્શ્યા વગર નથી રહેતું. “રજુ વટલાયેલો જ કટ્ટર હોય છે” (પૃ. ૧૧૦)ની સત્યતા પર કોણ શંકા કરી શકે ?

નવલકથા માટે જરૂરી અને ઉપકારક ભાષાકૌશલ્ય પણ લેખકને હાંસલ છે એટલે ‘હુલુ’માં કથનની ચોચકતા વધી છે. “... નમત્રમ ત્રમત્રમ રાત વીતી રહી છે” (પૃ. ૮૯) અને નિવાસિતોનું વર્ણન “... ભડકેલા હોર જેવી આંખે એકબીજાને જોઈ રહ્યા છે.” (પૃ. ૩૮૦)માં અભિવ્યક્તિની વેધકતા નોંધનીય છે; તો પૃ. ૬૬ પરનો શબ્દપ્રયોગ ‘વિલોમ દશ્યાવલી’ તથા પાના ૩૮૯ પરનું વાક્ય ‘... અલકે (કાબાણ) થોડીની મોટી સેલારો લીધી...’ પણ આનાં ઉદાહરણ છે. નીવરેલી કલમમાંથી જ ‘સેલારો’ જેવો ચોક્કસ શબ્દ નીકળી શકે, કોઈ અર્ધપાકટ કલમે ‘થોડીથી મોટો કુદકો માર્યો’ લખીને સંતોષ માની લીધો હોત ! સાથે સાથે ‘ગરથની હેક અરથ’ (પૃ. ૧૧૨), બોરને કાંટા, બોરડીના ભેય બેટા (પૃ. ૮૫) તથા એવી અન્ય રૂઢ કહેવતોનો યથાપ્રસંગ ઉપયોગ પણ થયો છે. નવલકથાકાર તરીકેનાં વિદ્યાનોમાં પણ ‘દેખાણો’, ‘ધા બાઈ ગયા !’ (પૃ. ૩૬૯) જેવા બોલીના શબ્દોથી કથનમાં સ્થાનિકતા અને લવચીકતા ઊભરી છે.

લેખકના ઇતિહાસપ્રેમને કારણે નવલકથામાં વખતોવખત વિસ્મય પણ ઉમેરાયું છે. બાબાગૌરની કરગાહના ઉલ્લેખ સાથે રામ-સીતાના ઐતિહાસિક કથાનકને સમાંતરે આફ્રિકાના સીદીઓમાં પ્રવર્તતા માખનદેવી – બાબાગૌરના કથાનક સાથે સરખાવી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના ઐતિહાસિક સમાંતરોને શોધવાનો લેખકનો પ્રયાસ આનું ઉદાહરણ છે. અન્ય જગ્યાએ ગાંધીજીએ શાંતિની આપલ કરતો હિટલરને લખેલ પત્રનો તથા ફિરંગી-હિન્દુના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલ ‘એરિયા’ કે ‘પરમીરિયા’ પ્રજાનો પણ ઉલ્લેખ છે. સ્ટાલિનને અને હિટલરને હંફાવ્યા બાદ ગાંધીજી સાથે મુલાકાત કરીને ઊરનારમાં ઊતરી ગયેલ કોઈક તાંત્રિક કે જાદુગર ‘એલિંગબાન’નો અછડતો ઉલ્લેખ છે એનું થોડુંક વિસ્તરણ સ્પષ્ટ બન્યું હોત. સૂફી પ્રશ્ન “દર સી બાત કરો દરવેશા, બાદશાહ હૈ કીના વેશા ?” (પૃ. ૩૩૯) (અલ્લાહનો વળી કયો પોશાક છે ?) પણ નવલકથાના દોષને ઉપકારક છે. બીજા વિષયુક્ત દરખિયાનના જાપાનીઝ પાપલોટોનું ‘એલ્ક બોમ્બ’ તરીકે વર્ણન છે પણ આ માટે વધુ પ્રચલિત શબ્દ ‘ક્રમીકાઝો’ પાપલોટ છે એટલું મિત્રભાવે.

‘હુલુ’નાં રસરશ્યાનો સંખ્યાબંધ છે. હજુય ઘણું લખી શકાય. પણ એમ કરવાથી કૃતિ વાચક પાસેથી ઝૂંટવાઈ જાય. લેખકે પોતાના સ્વરસ્ય વિવેચનપ્રંથ ‘લોચાન’માં જે ‘ક્રકભશુંડી

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

વિવેચકોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો એમની કર્કશતા શ્રમી ગયા પછી ‘હુલુ’ યાદ રહેશે. સ્વાતંત્ર્યપૂર્વકના જૂનાગઢમાં પ્રવર્તતા શ્રીમી સૌક્યના ઐતિહાસિક કંન્નાવેજ તરીકે, પ્રતિબદ્ધ લેખનમાં જોશપૂર્વકનો ઉમેરો કરતી નવલકથા તરીકે તથા તેના વેગવંતતા પ્રવાહ અને પ્રસન્નચિત્ત લેખન માટે. ગામ-ગાલક તથા રજુ-પુનુના પ્રણયપ્રસંગો તથા પરસ્પરની મજાક્રીમાં લેખકની જે ચિનધાસ્તતા ઊણી છે એ પણ બરાબર જ છે. માખમલી, ગલીપચી કરાવતા દ્વિઅર્થી સંવાદો કે વર્ણનને બદલે ચિનધાસ્ત, તાદૃશ લેખન વધુ આવકાર્ય છે. આમૈય, ગુજરાતી નવલકથા તથા વાર્તાક્રમાનસ આવા ‘બોલ્ડ ગાઈટિંગ’ માટે તૈયાર પણ છે.

રથુવીરભાઈ ચૌધરીએ ‘હુલુ’ને ‘સકલલોકની નવલકથા’ તરીકે જાહેર કર્યું છે. ‘હુલુ’માં ઉઠાવાયેલા પ્રશ્નો સમયને અતિક્રમે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ તેમજ કાર્યાલયક સમિતિના સ્થાનિક સભ્યો, અન્ય સાહિત્યકારો તેમજ કેટલાક કર્મશીલોની એક બેઠક, સ્વ. ઉમાશંકર જોશીના એકાંકીસંબંધ ‘સાપના ભારા’ ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો, ઉત્તર ગુજરાતમાં સળગાવવામાં આવ્યો, ગુજરાત યુનિવર્સિટીની અભ્યાસક્રમ સમિતિ પણ અભ્યાસક્રમમાંથી સંબંધને રદ કરવા વિચારી રહી છે એ ચિંતાજનક ઘટનાના સંકલ્પ, પરિષદ-પ્રમુખશ્રી નારાયણ દેસાઈની સૂચનથી પરિષદભવનમાં તા. ૨૫-૫-૨૦૦૮ સાંજે યોજવામાં આવી હતી. શ્રી નારાયણ દેસાઈના અધ્યક્ષસ્થાને મળેલી એ સભાએ સર્વાનુમતે નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ પસાર કર્યો :

શ્રી ઉમાશંકર જોશીના ‘સાપના ભારા’ એકાંકીસંબંધમાંના ‘હેઠના હેઠ ભંગી’ એ એકાંકીનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં સમજાય છે કે નાટકકારનો હેતુ વર્ણવેલના આનંદને રેખાંકિત કરી દૂર કરવાનો છે. તેમાં કોઈ જાતિ પ્રત્યેનો દ્વેષ કે અપમાનભાવ નથી. એક ઉત્તમ કલાકૃતિ તરીકે આ એકાંકીની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક વાસ્તવ પ્રત્યે જાગૃત કરે એવું આ એકાંકી છે.

આભ્યાસક્રમ ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ‘હેઠના હેઠ ભંગી’ શીર્ષકને લીધે ‘સાપના ભારા’ એકાંકીસંબંધને અભ્યાસક્રમમાંથી રદ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તેનો આ સભા વિરોધ કરે છે અને યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી અને ગુજરાતીની અભ્યાસક્રમ સમિતિને આ નિર્ણય રદ કરી આ પુસ્તકને પુનઃ અભ્યાસક્રમમાં ચાલુ રાખવા અનુરોધ કરે છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અભ્યાસક્રમમાં આ કૃતિને નિયત કરવા અંગે અભ્યાસ સમિતિમાં જે ચર્ચા ચાલી છે તે અંગે પણ વિધિવાત્મક નિર્ણય લેવા ગુજરાતીની અભ્યાસક્રમ સમિતિને અને કુલપતિશ્રીને અનુરોધ કરે છે.

અભ્યાસક્રમમાં નિયત આ કૃતિ બાબતે જે રીતે જાહેરમાં વિરોધ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો તે ખેદજનક છે. આ સભા આવા દેખાવોને સખત રીતે વખોડી કાઢે છે.

આ અંગે બંને યુનિવર્સિટીઓની અભ્યાસક્રમ સમિતિઓને અને કુલપતિશ્રીઓને ૩૦ જૂન સુધીમાં વિધિવાત્મક નિર્ણય લેવા આ સમિતિ અનુરોધ કરે છે. આ પ્રશ્નને ગંભીર ગણીને તાત્કાલિક નિર્ણય નહિ લેવાય તો સક્રિય પગલાં લેવાની આ સભાને ફરજ પડશે.

આ સભા પ્રમુખશ્રીને આ ઠરાવને યોગ્ય સ્થાનોએ મોકલવાની સત્તા આપે છે.

(૨) ઉપરોક્ત બેઠક મળ્યા પછી તરત – એટલે કે તા. ૨૫-૫-૦૮ની સાંજે જ – ઊંચા જોડણીના સમર્થકો અને કોશખાન્ય જોડણીના સમર્થકો વચ્ચે સંવાદની ભૂમિકા રચાય તે માટે પરિષદ-પ્રમુખશ્રી નારાયણ દેસાઈની ઉપસ્થિતિમાં એ સમિતિના સભ્યોની એક બેઠક યોજવામાં આવી હતી.

(૩) ૨૮-૫-૦૮ – કલિલોક ટ્રસ્ટની શતાબ્દીનું વર્ષ હોવાથી પરિષદભવનમાં શ્રી

ભોળાભાઈ પટેલે બંગાળી કવિ શ્રી બુદ્ધદેવ બસુની કવિતા વિશે અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કવિશ્રી બુદ્ધદેવનું આ જન્મશતાબ્દી-વર્ષ છે.

(૪) સાહિત્ય-સંગમ, સુરત તરફથી અમદાવાદમાં ‘સાહિત્ય-સંકુલ’ પુસ્તક-પ્રકાશન-વેળાણના કેન્દ્રનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું તે નિમિત્તે તા. ૧-૬-૦૮ના રોજ સવારે ઈન્કમટેક્સ સર્કલથી ગ્રંથયાત્રા યોજવામાં આવી, જે પછી પરિષદભવનમાં આવી પહોંચી. ઘણા સાહિત્યકારો – પ્રકાશકો રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં એકઠા થયા અને વરિષ્ઠ સાહિત્યસર્જકોએ હાજર સૌને ઉદ્દબોધન કર્યું હતું. શ્રી નાનુભાઈ નાયક અને શ્રી જનક નાયકને ખાસ ખાસ અભિનંદન – ધન્યવાદ પાડવ્યાં.

(૫) તા. ૫-૬-૨૦૦૮ – રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે શ્રી શૈલેષભાઈ પારેખે તેમની રવીન્દ્રભૂમિની યાત્રા વિશે – એ વિશિષ્ટ સ્થળો વિશે, પોતાના અનુભવોની વાત કરી, અને પછી એ માહિતી ઉપર દિલ્હીમાં મળેલી રવીન્દ્રનાથ વિશેની બેઠકો – પરિસંવાદ – સંગીત – નૃત્યની પણ વિગત આપી. તે પછી યાદિ પ્રેમ દિલે ના પ્રાણે’ એ રવીન્દ્રનાથના ગીતના અંગ્રેજી અનુવાદનું ગાન કેસેટ દ્વારા સંભળાવ્યું. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે પછીથી એ કાવ્યનો આસ્વાદ, અર્થઘટન પોતાની દરિયે કરાવ્યાં. કાવ્યમાં રહેલી સંકુલતા, અર્થના સ્તરોની વિવિધતા ખોલી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો.

(૬) ‘આપણો સાહિત્યવારસો’ અંતર્ગત ‘દરિયાપારના સર્જકો’ એ શ્રેણીમાં સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે યુ.એસ.એ. થી આવેલ કવિશ્રી આદિલ મન્સૂરીના કાવ્યપઠનનો કાર્યક્રમ તા. ૧૦-૬-૦૮ની સાંજે ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિરમાં યોજાઈ ગયો. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કવિનો પરિચય આપ્યો, શ્રી રસિવાલ બોરીસાગરે આભારવિધિ કરી.

(૭) તા. ૧૨-૬-૦૮ – શ્રી પ્રદીપ ખાંડવાલા સાથે નવોદિત કવિઓનું એક મિલન પરિષદના ઉપક્રમે યોજવામાં આવ્યું.

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

પરિષદ અંતર્ગત આ નિધિના ઉપક્રમે આ વર્ષે બહેનો માટે નિબંધ-લેખનની સ્પર્ધા યોજવામાં આવી છે (પરબ – એપ્રિલનો અંક). ‘નિબંધ’ સંજ્ઞાને વ્યાપક સંદર્ભ લેવામાં આવશે, એટલે કે લલિત નિબંધ, હાસ્ય નિબંધ, ચરિત્ર નિબંધ, પ્રવાસ નિબંધ તેમજ ચિંતનાત્મક નિબંધ – એમ પાંચ પ્રકારના નિબંધને આવરી લેવાનું વિચાર્યું છે. કોઈ પણ એક નિબંધ પહોંચાડવાનો છે, નિબંધ અપ્રકટ હોવો જરૂરી છે, તેમજ ૧૩૦૦થી ૧૫૦૦ શબ્દોની મર્યાદામાં લખાયેલો હોવો જોઈએ. ટાઇપ કરી શકાય, તેમજ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખેલો હોય તો ચારો. નિબંધ મોકલવાની આખરી તારીખ ૩૧-૮-૨૦૦૮ રાખવામાં આવી છે. પરિષદની ઓફિસે આ તારીખની મર્યાદામાં નિબંધ પહોંચાડવા વિનંતી છે. (નામ, સરનામું, ફોનનંબર વગેરે માહિતી સાથે લખવી) પ્રથમ ઈનામ : રૂ. ૩૫૦૦/-; દ્વિતીય : રૂ. ૨૫૦૦/-; તૃતીય : રૂ. ૧૫૦૦/-

(મુંબઈના સમાચાર)

મુંબઈની અરાગણ્ય મરાઠી સંસ્થા “સાને ગુરુજી રાષ્ટ્રીય સ્મારક ટ્રસ્ટ” દ્વારા ૪થી મેએ શ્રી નારાયણ દેસાઈનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું. નારાયણભાઈની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ તે નિમિત્તે આ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. ભારતમાં બોલાતી

વિવિધ ભાષાઓમાં આદાનપ્રદાન દ્વારા દેશની એકતા સ્થાપ્ય એવું સાને ગુરુજીનું સપનું હતું. તે માટે “આંતરભારતી અનુવાદ સુવિધા કેન્દ્ર” સ્થપાયું છે. કેન્દ્રના અધ્યક્ષ રામકાસ ભટકળે જાહેર કર્યું હતું કે અનુવાદકો તેયાર કરવાનો અભ્યાસક્રમ ટૂંકમાં શરૂ થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂર્વ પ્રમુખ ધીરુબહેન પટેલે જણાવ્યું નારાયણભાઈ પૂર્ણપણે ગાંધીમય વ્યક્તિત્વ છે. નારાયણભાઈને મરાઠી વાક્યમય કૌશલ સાદર કરાવ્યો હતો. નારાયણભાઈએ પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે “ગાંધીકથા મારો મુખ્ય ધંધો છે, સાહિત્ય પરિષદ કે વિદ્યાપીઠ તો આરોપોદાય છે. દલિતો લઘુમતી કોમ અને રત્નીઓનું સાહિત્ય મુખ્ય ધારામાં હોવાને કારણે મલયાલમ ભાષા ખૂબ સબળ બની છે. ભારતીય વિદ્યાર્થી શેક્સપિયર અને મિલ્ટન વિશે જાણે છે તેટલું તુકરામ કે જ્ઞાનેશ્વર વિશે નથી જાણતો એ ખેદજનક. મોટી સંખ્યામાં મરાઠી સાહિત્યકારો અને ધીરુબહેન પટેલ, વર્ષા આઝાદજી, ઉદયન હક્કર, નલિની માડગાંવકર સાહુએ સાથે મળીને મરાઠી કૌશલી અર્પણવિધિ કરી હતી.

– વર્ષા આઝાદજી (મુંબઈ)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે વ્યાખ્યાન યોજના અંગે

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે સક્રિય એવી સાહિત્યિક તથા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યિક આબોહવાને જાવંત રાખવા વિવિધ વ્યાખ્યાનમાળાઓનું આયોજન કરે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ ધરાવતી સંસ્થાઓ પરિષદના ઉપક્રમે વ્યાખ્યાન યોજે તેવું પરિષદનું જાહેર નિમંત્રણ છે. વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવા ઇચ્છતી સંસ્થા શી રીતે સહયોગ આપી શકશે તે બાબતે પરિષદનો સંપર્ક કરે તેવી આપીલ છે. આજ્ઞા છે કે ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર સાહિત્ય પ્રચાર અંગેના આ વિચારમાં સહભાગી થવાનું સંસ્થાઓને ગમશે. કુલ ૧૨ જેટલી વ્યાખ્યાનશ્રેણીઓની યાદી અને પ્રસ્તુત છે :

- (૧) યશવંત પંડ્યા વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૨) ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૩) ગની દહીંવાલા વ્યાખ્યાનમાળા (ગઝલવિષયક)
 - (૪) પી. જે. ઉદાણી લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૫) વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૬) તારાબહેન મંગળદાસ મહેતા વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૭) સુધાબહેન દેસાઈ વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૮) કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૯) વજલાલ દવે સાહિત્ય વિષયક વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૧૦) વજલાલ દવે શિક્ષણ વિષયક વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૧૧) ચંદ્રકાન્ત શેઠ પ્રોફિત બાલમિત્ર વ્યાખ્યાનમાળા
 - (૧૨) ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા (પત્રકારત્વ વિષયક)
- નોંધ : યશવંત પંડ્યા વ્યાખ્યાનમાળા – ભાવનગર મુકામે અને ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળા અતુલ – વલસાડ મુકામે યોજાય છે. અન્ય વ્યાખ્યાનમાળા અંગે સ્થળનું બંધન નથી.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

દાંડીમાં રાષ્ટ્રીય આદિવાસી ભાષા-સાહિત્ય સંમેલન

૧ મે ૨૦૦૮ના રોજ આદિવાસી ભાષા-સાહિત્ય સંમેલન દાંડીમાં મળ્યું હતું જેમાં પરિષદ પ્રમુખ શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ, ડૉ. ગણેશદેવી, રતિલાલ બોરીસાગર, અનિલાબહેન દલાલ, હિમાંશીબહેન શેલત, રાજેન્દ્ર પટેલ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ વાઠ્ઠુ, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, ડૉ. જયાનંદ જોષી, પ્રા. કાનજી પટેલ, પ્રા. વિક્રમ ચૌધરી ઇત્યાદિએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. અને 'પહેલો ગિરમી ટીપો'ના ગુજરાતી અનુવાદકને મળેલ પારિતોષિક માટે એમનું બહુમાન કરાયું હતું.

કચ્છી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ગૌરવ પુરસ્કાર

કચ્છી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ઈ. સ. ૨૦૦૫ અને ઈ. સ. ૨૦૦૬નો ગૌરવ પુરસ્કાર અનુક્રમે પ્રતાપરાય ગોપાલજી ત્રિવેદી અને માધવ જોશી 'ચરક'ને આપીને સન્માનિત કરવા હતા જ્યારે ઈ. સ. ૨૦૦૭ના ગૌરવ પુરસ્કાર માટે તેજપાલ ધારશી શાહ 'તેજ'ની પસંદગી કરાઈ છે.

કચ્છી ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકોને પારિતોષિક

૨૦૦૬ના વર્ષ માટેનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો

ક્રમ	નામ	કૃતિનું નામ	સાહિત્યનો પ્રકાર
૧.	શ્રી રવિ પેશાણી (તિમિર)	'નિભાઈ'	કાવ્યસંગ્રહ
૨.	ધી ધનજી ભાનુશાહી	'મિટી મિટી નીમ	નવલિકા-સંગ્રહ
૩.	શ્રી તેજપાલ ધારશી 'તેજ'	ઢીંચો	કાવ્યસંગ્રહ
૪.	શ્રી ઈબ્રાહીમ લુહાર	'ગુલશન જયું સંગરું'	કાવ્યસંગ્રહ
૫.	મુનિશ્રી આનંદ	પિરભજ પિરસાધી	નિબંધ
વર્ષ ૨૦૦૭ના વર્ષ માટેનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો			
૧.	શ્રીમતી ધનલક્ષ્મીબહેન ગડા	'ભીત'	નાટ્યસંગ્રહ
૨.	શ્રીમતી ભારતીબહેન	'જાતરા'	બાળવાર્તા
૩.	શ્રી તેજપાલ ધારશી 'તેજ'	'પાલર'	કાવ્યસંગ્રહ
૪.	શ્રી જયેશ ભાનુશાહી	'અખિયું'	કાવ્યસંગ્રહ
૫.	શ્રી મૂળજી ચાવડા	અમીરસ	કાવ્યસંગ્રહ
૬.	જોશી જેઠાલાલ ડી.	મીઠળ બંધો હાથ	નાટક
૭.	ગૌતમ જોશી	ચિક	નવલિકાસંગ્રહ
૮.	ચંદ્રદુર્ગેશ જોશી	વૈભવ	નવલિકાસંગ્રહ

તથા જન્મવર્ષ), (૨) શીર્ષક તથા ગોણ શીર્ષક, (૩) આવૃત્તિ (એકથી વધુ આવૃત્તિઓ

૯.	બાલુભાઈ ખટાઉ ગૌરી	કચ્છ ગીતા દર્શન	અનુવાદ
૧૦.	કલાધર મુનવા	ઘાટ તો ઘૂઘાટ કરે	અનુવાદ
૧૧.	સી. ડી. કરમ શિયાણી	ચૂકાવો	નવલકથા

ભારતીય સાહિત્ય સંમેલન

સંસ્કાર વર્તુળ, ભારતીય સાહિત્ય સંમેલન દ્વારા ૧૫મા વાર્ષિક વાર્તાશિબિરમાં ૫, એપ્રિલે ૨૦૦૮ના પાર્થિવે દૂકીવાત્ની સમજ આપી હતી અને ભારતીય સાહિત્ય સંમેલન દ્વારા ૧૫મા વાર્તાનું પઠન કર્યું. ૧૩ એપ્રિલની ભેટકમાં સંઘ્યા ભટ્ટ અને વિક્રમ ચૌધરીએ વાર્તા વાંચી હતી. અત્યારસુધીમાં છ ભેટકોનું આયોજન થયું છે.

ઉપલેટામાં મુશાયરો

ઉપલેટાની સાહિત્ય સંસ્થા, 'શબ્દલોક'ના ઉપક્રમે ૨૬ એપ્રિલ અને ૩૧ મેના રોજ મુશાયરાનું આયોજન થયું હતું તેમાં શિવજી રૂખડા, આહમદ મકરાણી, ગુણવંત જોષીએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું. ૩૧ મેના રોજ 'રાજ' લખતરવી, આહમદ મકરાણી, અમૃત રાણિયાને ગુણવંત જોષીએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું.

'સાહિત્યસૃષ્ટિ' - વડોદરામાં મુકુન્દ શાહની વાર્તાલેખ

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રેરિત 'સાહિત્યસૃષ્ટિ'ના ઉપક્રમે 'જીવન જીવવાની કલા' વિષય પર નવચોતનના તંત્રી મુકુન્દ પી. શાહે વાર્તાલેખ આપ્યો હતો.

વાર્તાલેખ - નર્મદ સાહિત્ય સભા દ્વારા

નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરત દ્વારા વર્ષની શ્રેષ્ઠ નવલિકાને કેતન મુનશી પારિતોષિક આપવાનું આયોજન કર્યું છે તેના અનુસંધાને વાર્તાલેખાર્થીનું આયોજન થયું છે. વાર્તા ૧૨ ડિસેમ્બર સુધીમાં મોકલવા. વાર્તા મોકલવા તેમજ વિશેષ માહિતી માટે નર્મદસાહિત્ય સભા, C/o સાહિત્ય સંગમ, બાલા સીદી, પંચાળી વાડીની સામે, ગોપીપુરા, સુરત-૧નો સંપર્ક સાધો.

ભુવન સોસાયટી દ્વારા એવોર્ડ આપશે

નડિયાદની ભુવન સોસાયટી દ્વારા નવલકથા, નવલિકા, કાવ્ય-ગીતક, લોકસાહિત્ય, નિબંધ, નાટક, હાસ્ય, વિવેચન, બાળસાહિત્ય માટે અનુક્રમે કનેચાલાલ મુનશી એવોર્ડ, દુર્મકેતુ એવોર્ડ, ઉમાશંકર જોષી એવોર્ડ, ઝવેરચંદ મેઘાણી એવોર્ડ, કાકાસાહેબ કાલેલકર એવોર્ડ, જયશંકર સુંદરી એવોર્ડ, જ્યોતીન્દ્ર દવે એવોર્ડ, વિશ્વનાથ ભટ્ટ એવોર્ડ, ગિજુભાઈ બધિકા એવોર્ડ અને વિશિષ્ટ એવોર્ડ રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ એવોર્ડ ઈ. સ. ૨૦૦૬થી આજ સુધી પ્રકાશિત પુસ્તકો માટે મળશે. પુસ્તકની ભે નકલ, લેખકનો પાસપોર્ટ સાઈઝનો ફોટો, બાયોગ્રાફી ૧૫ આંગુલ ૨૦૦૮ સુધીમાં પ્રકાશ બી. રાવ, પ્રમુખ ભુવન સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા, જુના રાવપુરા, કુલેર સ્મૃતિ, નડિયાદના સરનામે મોકલવા.

સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, દ્વારા પ્રકાશિત થનાર

"ભારતીય સાહિત્ય વાંચકસૃષ્ટિ ગુજરાતી (૧૯૫૪-૨૦૦૭)"

પુસ્તકની વિગતો : (૧) કર્તા (કૃતિના શીર્ષક પૃષ્ઠ ઉપર પ્રગટ થયા મુજબ નામ

/ પુનઃ મુદ્દણો થયાં હોય તો પ્રથમ આવૃત્તિનું પ્રકાશનવર્ષ બાસ જણાવવું અને અંતિમ આવૃત્તિનું વર્ષ), (જ) પ્રકાશન સ્થળ, પ્રકાશક અને પ્રકાશનવર્ષ), (પ) પૃષ્ઠસંખ્યા આવૃત્તિનું પ્રકાશન વર્ષ બાસ જણાવવું), (ક) પુસ્તકોની બાસ ઊંચાઈ સેન્ટીમીટરમાં (ઉદા. તરીકે ૨૨.૩ સે.મી.), (લ) ગ્રંથમાળા હેઠળ પ્રકાશિત હોય તો તે નામ અને નંબર, (૮) કૃતિ સંબંધી બાસ નોંધપાત્ર માહિતી. ઉદા. તરીકે પુસ્તકાર કે અન્ય વિગતો, (૯) વિષય, (૧૦) સંપાદક, અનુવાદક કે સહલેખકનાં નામ (૧૧) આપશ્રી દ્વારા કોઈ કૃતિનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે કૃતિનું મૂળ ભાષામાં શીર્ષક અને તેના લેખકનું નામ રોમન લિપિમાં આવશ્ય નોંધવું.

ઉપર દર્શાવ્યા મુજબની માહિતી લેખકો કે તેમના વારસદારો / સ્નેહીજનોને નીચેના સરનામે માહિતી મોકલી આપવા વિનંતી છે.

માહિતીમાં પ્રજાપતિ યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરિયન અને કો-ઓર્ડિનેટર, ગ્રંથાલય અને માહિતીવિજ્ઞાન વિભાગ, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, યુનિવર્સિટી રોડ, પાટણ-૩૮૪૨૬. ફોન : ૦૨૭૬૬-૨૩૨૨૬૩૯ (મો.) ૯૯૨૫૦૪૬ ૨૦૫

ગુજરાતી વિભાગ માટે તજજ્ઞ તરીકે શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરી અને સૂચિના સંપાદક તરીકે શ્રી માણિભાઈ પ્રજાપતિની નિયુક્તિ કરવામાં આવી છે.

